

האימפריה הרומית
המאה השנייה לפנה"ס

- 199- עד 100- **עיו: רומא -**
תחילת בנין רשת ערי הקולוניות ברחבי איטליה.
- 197- **היורשים -**
רומא מביסה את צבא פיליפ V מלך מקדוניה ו"משחררת" את יוון. מכאן ואילך הופכת מקדוניה לגרורה בפועל של רומא.
- 196- **אנטיוכוס III "הגדול" פולש ומשתלט על תראקיה בצפון יוון. רומא מצווה על אנטיוכוס לשחרר את כל הערים היווניות באסיה הקטנה שהיו אוטונומיות בעבר.**
- 195- **חניבעל נמלט מקרתאגו ומגיע לחצר המלך אנטיוכוס III. כאן התברר עד מהרה שאין שומע לעצתו. בהמשך הוטל עליו לגייס ימאים ואוניות בנמלי לבנון. אבל הצי שגייס הובס ע"י הרומאים בגלל חוסר נסיונו בתחום זה.**
- 192- **אנטיוכוס נוחת במרכז יוון, עם 10,500 שכירים, בתקות שוא שמקדוניה וערי יוון תבואנה לעזרתו כנגד הרומאים. בלית ברירה נאלץ לסגת צפונה לתראקיה, שבשליטתו, אבל הובס ע"י 20,000 רומאים, במעברי התרמופליי (191-) ונמלט עם שארית צבאו דרך הים לאפסוס באסיה הקטנה. במקביל חוסל גם הצי של אנטיוכוס ע"י רודוס ופרגאמוס. צבא רומי (30,000 איש + בני ברית) פולש לאסיה הקטנה (190-) ומביס את צבא אנטיוכוס (70,000 שכירים) ליד מגנזיה. לאחר מכן (188-) חתם הסכם שלום עם רומא לפיו הוטל עליו קנס כבד (בתשלומים ל-12 שנים), ויתור על כל הכיבוש במערב אסיה הקטנה, הסגרת יתרת הצי והפילים, ומסירת בנו כבן ערובה לרומא (לימים אנטיוכוס IV). בשלב זה נותר עדיין עם מזרח אסיה קטנה, סוריה, נהרים, מערב אירן, לבנון וארץ ישראל. כעבור שלוש שנים (187-) נרצח אנטיוכוס בעת שערך ביקור במערב אירן, במטרה לגייס כספים.**
- 187- **חניבעל שהיה אמור להיות מוסגר לרומאים כחלק מתנאי השלום נמלט על נפשו. מעט מאד ידוע על מעשיו בשנים הבאות. יש אומרים שפעל תחילה כיועץ בארמניה ובהמשך בממלכת ביתניה באסיה הקטנה. בהיותו כבן 65 הצליחו הרומאים לגרום למעצרו אלא שחניבעל התאבד בטרם הוסגר (182-).**
- 187- **סלאוקוס IV "פילופאטר", עד 175-. השביעי בשושלת סלאוקוס. בנו של אנטיוכוס III "הגדול". נאלץ להמשיך ולשלם קנסות כבדים לרומא (ראה 190-) וכן לשלוח את בנו (סלאוקוס VI) לרומא כבן ערובה.**
- 187- **מרכז אסיה - דמטריוס ומאניאדר, המפורסמים במלכי באקטריה (מזרח אירן), כובשים את צפון מערב הודו, היום פאקיסטן.**
- 184- **ספרות: נפטר פלאוטוס (70'). נחשב לגדול מחברי הקומדיות ברומא ביחד עם טרנטיוס (ר' 159-). יליד סארסינה, איטליה. פעל ברומא. מחזותיו ברובם מבוססים על עבודותיהם של היוונים מנאנדרו (ר' 292-), פילימון (ר' 264-) ואחרים. על מנת להציג מחזות יוונים בפני קהל רומי, נאלץ, כנראה, לא רק לתגרם אלא גם לעבד ולעיתים לשלב מחזות שונים. הקומדיות של פלאוטוס הופקו בהצלחה מאה שנה לאחר מותו ואף לאחר מכן נהגו לקרוא אותם בהנאה עד למאה ה-4 לספירה. עם תחילת ההתענינות המחודשת בקומדיות היווניות-רומיות, בתקופת הרנסאנס, שוב זכו להצלחה אצל משוררים כגון פטרארקה, אריסטו ועוד. בהמשך ניכרת השפעתו אצל שייקספיר ומולייר ("הקמצן") וכך הלאה עד ימינו (Plautus).**
- 179- **היורשים -**
פרסאוס מלך מקדוניה, עד 168-. בנו של פיליפ V. אנטיוכוס IV, "אפיפאנוס" (המשחרר), עד 164-. בנו של אנטיוכוס III "הגדול". הוחזק ברומא 14 שנים כבן ערובה (189 עד 175-). עם עליתו לשלטון ניסה ככל יכולתו ליוון את העמים שבשלטונו, כולל היהודים.
- 174- **ארץ ישראל -**
המתיוונים בראשות הכהן הגדול יאסון פותחים גימנסיון בירושלים. הפעילות הגופנית של גברים בערום גורמת לשערוריה בחוג החסידים. המקום נסגר כעבור שלוש שנים.
- 172- **מנלאוס מתמנה לכהן גדול במקום יאסון בעזרת אנטיוכוס IV.**
- 170- **עיו: רומא -**
תחילת ריצוף הרחובות, בסגנון הערים הליניסטייות.
- 169- **היורשים -**
אנטיוכוס IV "אפיפאנוס", מביס את צבא בית תלמי וכובש את מצרים (למעט אלכסנדריה) ואת קפריסין אבל נאלץ לסגת בבושת פנים לאחר התערבות השגריר הרומי.
- 169- **ארץ ישראל -**
יאסון משתלט על ירושלים למעט המצודה (חקרה). רבים מתומכי מנלאוס נרצחים. אנטיוכוס IV "אפיפאנוס", כובש את ירושלים מידי יאסון, בדרכו חזרה ממצרים (168-). מבטל את זכויות כהני המקדש. מציב חיל מצב ביהודה

- ומנסה ליוון את הארץ: איסור קיום טקסי יהודים, הקמת מזבח לזאוס בבית המקדש, כולל פסל דיוקן המלך.
 הרומאים מביסים את פרסאוס מלך מקדוניה. סוף בית אנטיגונוס.
 איליריום (קרואטיה) בשליטה רומית.
- 168-** **ארץ ישראל -**
 תחילת המרד נגד אנטיוכוס IV "אפיפאנוס" בראשות הכהן **מתתיהו** החשמונאי ממודיעין ובניו: יוחנן, יהודה, אלעזר, יהונתן ושמעון. מתתיהו נהרג כעבור זמן קצר. המשך המרד בראשות יהודה המכונה "המכבי".
- חברה:** תחילת מכירתם של עבדים יוונים ברומא.
- 167-** רודוס מסתכסכת עם רומא ומאבדת את כל זכויותיה. סוף פריחתו של האי כמרכז הסחר במזרח הים התיכון. המרכז בחסות רומא עובר לאי דלוס.
- 166-** אנטיוכוס IV "אפיפאנוס" עורך מצעד צבאי גדול עם שובו לאנטיוכיה בירת ממלכתו: 20,000 מקדונים, 500 לוחמים בסגנון רומי, 8,500 פרשים, 306 פילים. אנטיוכוס נפטר כעבור שנתיים בהיותו בן 51 (-164), כנראה ממחלה.
- 164-** אנטיוכוס V, עד 161-. בנו של אנטיוכוס IV "אפיפאנוס". בגין היותו ילד נשלטה הממלכה ע"י שרי הצבא שלחמו ביניהם, עד שסולקו ע"י דימטריוס I.
- ארץ ישראל - יהודה המכבי** מביס את שר הצבא ניקנור. נכנס לירושלים ומטהר את המקדש. חותם על הסכם ידידות עם רומא. אבל חיל מצב יווני ממשך לשלוט במצודת ירושלים (חקרה). אלעזר נהרג בקרב כאשר דקר פיל שצנח ומעך אותו. יהודה נהרג בקרב (-161). עם שר הצבא בכרידס.
- 162-** דימטריוס I "סוטר", עד 150-. בנו של סלאוקוס IV "פילופאטר". בזמנו אבדו לבית סלאוקוס השטחים מצפון לסוריה (היום בדרום מזרח טורקיה).
- 160-** **ארץ ישראל -**
 צבאות דימטריוס I משתלטים על ירושלים.
יהונתן מחדש את המרד. חותם על הסכם ידידות עם רומא.
- 159-** **ספרות:** נפטר **טרנטיוס אפר** (25'). מגדולי מחברי הקומדיות ברומא ביחד עם פלאוטוס (ר' 184-). יליד קרתאגוס, צפון אפריקה. נרכש כעבד, בילדותו, ע"י סנאטור רומי שדאג לחינוכו ושיחוררו. בהיותו כבן 25 נסע לביקור ליוון וכאן נפטר. טרנטיוס הותיר 6 קומדיות שנחשבו בזמנו יצירות מופת של השפה הלאטינית. רוב מחזותיו, כמו אלו של פלאוטוס, הן עיבוד יצירותיהם של היוונים מנאנדר (ר' 292-), פילימון (ר' 264-) ואחרים (Terentius Afer).
- אדריכלות ופיסול:** פרגאמוס - סיום הבמה הגדולה, כולל סדרת פסלים בתבליט גבוה, המתאר את מאבק האלים האולימפיים בטיטאנים (היום בברלין).
- 150-** **היורשים -**
 אלכסנדר באלאס שולט על ממלכת בית סלאוקוס, עד 145- (נרצח). טען שהוא בנו של דימטריוס I. בזמנו החלו פשיטות הפארתים מצפון פרס לנהריים.
ארץ ישראל -
יהונתן מתמנה כהן גדול ושליט יהודה בפועל, בסיוע המלך אלכסנדר באלאס. חיל מצב יווני ממשך לשלוט במצודת ירושלים (חקרה). רומא -
- 149-** "המלחמה הפונית" השלישית, עד 146-. האימפריה הרומית מקיפה כבר את איטליה, קורסיקה, סרדיניה, סיציליה, צפון אפריקה, דרום צרפת, מרבית ספרד עם בנות הברית ביוון, באיים האייגיים ובאסיה (פרגאמוס, מצרים ויהודה).
146- קורינתוס מורדת ברומא ונהרסת עד היסוד. התושבים נמכרים כעבדים. כל יוון כפופה לשלטון רומא.
 קרתאגו נהרסת עד היסוד ע"י הצבא הרומי. העיר בשיא פריחתה מנתה 500,000 תושבים. בשלב זה נותרו 50,000, הנמכרים כולם כעבדים.
 צפון אפריקה הופכת בהדרגה למושבה רומית, עד 105-.
- בניה:** רומא -
 גשר ראשון מעל לנהר הטיבר.
- 145-** **היורשים -**
 דימטריוס II "ניקאטור", עד 139-. בנו של דימטריוס I (לבית סלאוקוס). לחם בעיקר בפארתים, שהלכו והשתלטו על נהרים. נשבה (-139) ע"י הפארתים ושוחרר כעבור 10 שנים, אבל לא חזר לשלטון.
ארץ ישראל -
- 142-** **שמעון** בן מתתיהו ממונה כהן גדול ושליט יהודה, עד 134- (נרצח). "מוכר" ע"י דימטריוס II. פנוי חיל המצב ממצודת ירושלים (חקרה). הרחיב את גבול ממלכתו עד הים.
- 138-** אנטיוכוס VII "סדיטס", עד 129-. אחיו של דימטריוס II (בית סלאוקוס). לחם רוב שנותיו כנגד הפארתים, עד שנהרג על ידם בהתקפת פתע על מחנה החורף של צבאו בנהריים. עם מותו פרצה מלחמת ירושה. בינתיים נכבשה כל נהריים ע"י הפארתים ובמקביל נמשכה התפשטות ממלכת יהודה בראשות יוחנן הורקנוס (ר' להלן). מכאן ואילך הצטמצמה ממלכת סלאוקוס לסוריה בלבד.
- *הפארתים:** אצולה של נוודים ממזרח לים הכספי. מבחינה תרבותית סיגלו את המסורות הקיימות, שהן

נותרו כאן שרידי ארמון כולל קמרון ענק, הגדול בעולם, שהוקם ע"י המלך חורסוב I (531 עד 579 לספירה). בנין זה שימש כמסגד זמני לאחר הכיבוש הערבי (637 לספירה). כעבור 125 שנה הועברה בירת האיסלם לבגדד (763 לספירה) וקטספון נעזבה ונהרסה.

שילוב של פרס העתיקה והלניזם. האימפריה התעשרה בעיקר מהשליטה במסחר שבין הודו וסין והאימפריה הרומית. היום זכורים הפארטים כמי שהצליחו לעצור את התפשטות רומי הפרס, עד שהוחלפו ע"י שושלת בית סאסן (ר' 225 לספירה).

125- היררשים - בית סלאוקוס, עד 96-. בתקופה זו מלכו במקביל אנטיוכוס 8, אנטיוכוס 9 ואלכסנדר 2.

135- מרכז אסיה - חיסול השושלות המקדוניות במזרח אירן, ע"י שבטי נוודים.

116- נפטר פתולומאוס 8, מלך מצרים. מוריש את נחלותיו לשלושת בניו: פתולומאוס 9 (מצרים), פתולומאוס 10 (קפריסין), פתולומאוס אפיון (לוב).

134- ארץ ישראל -

שמעון הכהן הגדול. מסרב להכיר במעמדו של אנטיוכוס VII "סדיטס" כשליט. אנטיוכוס שולח צבא לדכא את בית ירושלים אבל ללא הצלחה. עלה בעצמו כבש את העיר וניתן את החומות (שמעון ובנו הבכור נרצחו ע"י קרוב משפחה).

113- רומא - הופעה ראשונה של שבטים גרמניים בצפון איטליה, עד 101-, הצבא הרומי נוחל כמה מפלות עד לארגונו מחדש. חיסול הגרמנים בשני קרבות בדרום צרפת.

יוחנן הורקנוס I כהן גדול ושליט יהודה, עד 104-. בנו של שמעון. זכה בתמיכת הפרושים. עם תחילת שלטונו נאלץ להכיר בסמכותו של אנטיוכוס IV "סדיטס". לאחר מכן נקם את רצח בני משפחתו. כאשר יצא אנטיוכוס ללחום בפארטים צורף גם צבאו אל חילות העזר (130-). אבל אבדן נהריים ומלחמת האזרחים שפרצה לאחר מות אנטיוכוס IV "סדיטס" (129-) איפשרו לו לכבוש את השומרון עד לעמק יזרעאל, את מצובא בעבר הירדן ואת הנגב עד לכיש ומצדה. בזמנו גויירו האדומים שוכני הנגב (גוייר ראשון של זרים בתולדות ישראל).

104- ארץ ישראל - יהודה **אריסטובולוס I** כהן גדול ושליט ("מלך") יהודה ושומרון עד 103-. בנו של יוחנן הורקנוס I. תפס את השלטון מידי אימו ואסר או רצח את אחיו. לחם בצפון וכבש את הגליל ודרום לבנון. כאן גייר את האוכלוסייה המקומית (נהרג כעבור שנה).

133- פרגאמוס - עוברת בירושה לרומא. כל אסיה הקטנה כפופה לשלטון רומא.

103- אלכסנדר ינאי (יונתן) כהן גדול ושליט ("מלך") ארץ ישראל, עד 76-. בנו של יוחנן הורקנוס I. נישא לשלומציון אלכסנדרה אלמנת אחיו יהודה אריסטובולוס. כבש את עבר הירדן וחבל עזה. הכניע את הערים ההלניסטיות שנותרו עצמאיות, למעט אשקלון. בזמנו הפכה התנגדות "הפרושים", למרד שנמשך 6 שנים (96- עד 90-) שבו נהרגו 50,000 ממתנגדיו, ביניהם רבים שהוקעו על צלבים.

חברה: רומא -

מאבק לתיקונים חברתיים בראשות הטריבוניס האחים טיבריוס וגאיוס **גראנוס**. מלבד חלוקת קרקע למחוסרי אדמה, ניסו להגדיל את הזכויות הפוליטיות של העם ע"י הסנאט. המאבק נסתיים בכישלון (121-).

129- עיור: פרס -

יסוד קטיספון (Ctesphon) כבירת ממלכת הפארטים. העיר נבנתה על הגדה המזרחית של החידקל מול העיר סלאוקיה (Seleucia) מרכז התרבות ההלניסטית בנהריים, שהייתה מצויה 32 ק"מ מדרום מזרח לבגדד של היום. סלאוקיה עצמה נוסדה ונקראה על שמו של סלאוקוס I בסמוך לאחר שכבש את בבל (311-). המטרה הייתה ליצור מרכז חדש מחוץ למסגרת המסורתית של נהריים. בעת המעבר לשלטון הפארטי כבר מנתה האוכלוסייה 600,000 נפש רובם מקדונים ויוונים ומיעוטם סורים ויהודים. שתי הערים, קטספון ו-סלאוקיה, פרחו זו ליד זו במשך כ-250 שנה, בהתאם לאופיה הפרסי הלניסטי של ממלכת הפארטים. כאשר נכבשה נהריים ע"י הקיסר הרומי טריאנוס (116 לספירה) עדיין התגוררו כאן 300,000 נפש. מותו של הקיסר על חופי המפרץ הפרסי גרם למרד כללי. הגייסות הרומיים שנלכדו בדרום פרצו חזרה צפונה והרסו בדרכם את שתי הערים גם יחד (165 לספירה). תאריך זה נחשב גם לסופה של התרבות ההלניסטית בנהריים.

דת: ישראל - פילוג היהדות לצדוקים ופרושים.

הסטוריה: ישראל - חיבור ספר "המכבים" הראשון.

חידושים: מרכז אסיה - תאריך משוער לפתיחת "נתיב המשי" מסין דרך פרס ומרכז אסיה לארצות הים התיכון.

אדריכלות: רומא -

המקדש העגול, קרוי "מקדש וסטה", על גדות הטיבר - סגנון הלניסטי-רומי (VESTA). מקדש פורטונה ויריליס. הבנין מורם על במה עם מדרגות מלפנים. נחשב לדוגמא בולטת של הסגנון ההלניסטי-רומי (VIRILIS).

המאה הראשונה לפני הספירה

99- עד 0

96- היררשים -

- נפטר פתולומאוס אפיון מלך לוב (קרנאיקה). האזור עובר לרשות רומא (רשמית רק בשנת 74-). מלחמות בית סלאוקוס, עד 83- בתקופה זו מלכו במקביל אנטיוכוס 10 ואנטיוכוס 11 ואנטיוכוס 12. לאחר מכן נכבשה הממלכה ע"י מלך ארמניה, ששלט בה 14 שנה (83- עד 69-).
- 88-** פתולומאוס 9 מלך מצרים רוצח את אחיו, פתולומאוס 10, מלך קפריסין, ומאחד את האי מחדש עם מצרים.
- 81-** אסיה הקטנה - אתונה והאיים האיגאים מורדים ברומא, עד 84- המרד, שאורגן ע"י מתריאדס מלך פונטוס (על חוף הים השחור מצפון טורקיה עד חצי האי קרים). החל ברצח מתישבים רומיים (יש אומרים 80,000) וביזת האוצר הרומי באי דלוס. המרד דוכא ע"י סולה, מפקד הצבא הרומי במזרח. מתריאדס ובני בריתו נאלצו לוותר על כיבושיהם, לפרק את הצי האיגאי ולשלם קנס כבד.
- 81-** נפטר פתולומאוס 9 מלך מצרים. סולה, מפקד הצבא הרומי באסיה הקטנה, מזמין את בנו של פתולומאוס 10 (מצא מקלט ברומא) לשלוט במצרים כפתולומאוס 11 (משל 19 ימים). זכור היום בזכות צוואתו, לפיה רשאת רומא לספח את מצרים בכל עת לפי שיקול דעתה. בנו, פתולומאוס 12, זכה להכרה בשלטונו (ללא קפריסין) רק בשנת 59-.
- 79-** רומא - סולה מתמנה דיקטטור, עד 79-.
- אדריכלות:**
- רומא - מקדש פורטונה פרימיגינינה ב-פאלסטרניה. דוגמא מוקדמת לשמוש ב"בטון רומי" לקירות תומכים וקמרונות עם גמור חיצוני בסגנון יווני-הלניסטי (Primitivus).
- ויטרוויוס,** אדריכל רומאי, מתחיל את חיבור ספרו המפורסם "על האדריכלות".
- הודו - בנין הסטופה הגדולה ב-סאנשי.
- 76-** **ארץ ישראל - שלומציון אלכסנדרה,** עד 67- אלמנתו של אלכסנדר ינאי. תשע שנות שלטונה נחשבות לתקופת השלום והרווחה בתולדות ממלכת החשמונאים. תפיסה זו נובעת, כנראה, הן מהפסקת מלחמות ההתפשטות והן מהתחזקות הפרושים כתוצאה ממילוי כמה מדרישותיהם. בגין היותה אישה נוצרה הפרדה בין כס המלוכה ותפקיד הכהן הגדול שנמסר לבנה הורקנוס ה-II הפרדה שתמכו בה הפרושים. אלה זכו גם לנתח נכבד בניהול הממלכה באמצעות הסנהדרין שרוב חבריו נמנו על תומכיהם.
- 74-** רומא - לוקולוס נשלח לדכא מחדש את מתריאדס IV מלך פונטוס. מתריאדס נמלט לארמניה (72-).
- 73-** **חברה: רומא -** מרד העבדים בהנהגת הלודר ספארטאקוס, עד 71- הארוע הותיר רושם עז והיה לסמל המדוכאים המורדים בממסד. על הנושא חוברו מספר ספרים. השם אומץ בגרמניה ע"י קבוצה סוציאליסטית קיצונית (ר' 1919).
- 69-** היורשים - אנטיוכוס 13, עד 65- אחרון יורשי בית סלאוקוס. ניסה להשתלט על הממלכה.
- 68-** רומא - פומפיוס מחליף את לוקולוס, כמפקד הצבא הרומי במזרח.
- 67-** **ארץ ישראל - יוחנן הורקנוס II** שליט ("מלך"), עד 30- בנם הבכור של אלכסנדר ינאי ושלומציון אלכסנדרה. מונה כהן גדול עם מות אביו (76-) ומלך לאחר מות אמו. מיד עם תחילת שלטונו מרד בו אחיו **אריסטובולוס II** שהחל למלוך תחתיו. לאחר מכן הצליח הורקנוס II לגייס לעזרתו את אנטיפטר, בנו של מושל האדומים בנגב (גוריו ע"י הורקנוס I) ואת מלך הנבטים בעבר הירדן. אריסטובולוס II נאלץ להסתגר בירושלים (65- עד 63-).
- רומא - פומפיוס מחסל את צבא מתריאדס וארמניה. מתריאדס נמלט לקרים ומתאבד (64-).
- היורשים - פומפיוס כובש את סוריה. סוף בית סלאוקוס.
- בית סלאוקוס** (סלבקים) - היו פעילים ביותר בהקמת ערים יווניות לצורך שליטה באימפריה האדירה שנפלה בחלקם. ידוע שהקימו 60 ערים, מהן בישובים קיימים ומהן ישובים קטנים בני כמה מאות משפחות. הגדולה בהם, אנטיוכיה, בירת הממלכה, לא נפלה בהרבה מאלכסנדריה בירת פתולומאוס. אבל חולשתה של הממלכה - בדומה לפרס שקדמה לה - נבעה מהפסיפס המורכב של שפות, אמונות דתיות ותרבויות. כך למשל אסיה הקטנה נשלטה בפועל ע"י מגוון של שושלות מקומיות, אם כי ההתיוונות באזור זה הייתה חזקה במיוחד. לעומת זאת מזרחה מסוריה לא נקלט ההלניזם והיוונים והמתיוונים היו במיעוט. כתוצאה מכך הלכו ונסוגו הסלאוקים בהדרגה מאירן ונהריים עד שסולקו לחלוטין (138-). בסופו של דבר היו סוריה וארץ-ישראל ללב התרבות היוונית והמתיוונת. אך גם כאן שמרו האזורים החקלאיים על מידה של המשכיות תרבותית, דוגמת האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל.
- 63-** **ארץ ישראל -** פומפיוס כובש את ירושלים, לאחר שהוזמן כמתווך בין הורקנוס ואריסטובולוס. מטיל מס על האוכלוסייה. מחזיר להורקנוס II את מעמדו ככהן גדול ושליט, אבל נוטל ממנו את התואר "מלך" וחלק ניכר משטחי הממלכה - בעיקר הערים ה"יווניות" במישור החוף, בשומרון ובעבר

- פומפיוס נמלט למצרים וקיסר בעקבותיו. פומפיוס נרצח ע"י קליאופטרה (47-). אחיה פתולומאוס 3 נהרג בהתקלות עם שארית צבא פומפיוס.
- עם ישראל -**
- יוליוס קיסר מעניק זכויות אזרח ליהודי אלכסנדריה וחופש פולחן ליהודי רומא, שהורשו גם לשלוח כסף לבית המקדש בירושלים. אנטיפאטרוס יהודי אדומי, מתמנה פרוקוראטור (משגיח) על יהודה בזכות שרותו ליוליוס קיסר. הורדוס בנו מתמנה כמושל הגליל. שיקום חומות ירושלים (נפרצו ע"י פומפיוס).
- רומא -
- יוליוס חוזר לרומא עם קליאופטרה. יוליוס קיסר דיקטטור (שליט יחיד). מאמץ את גאיוס אוקטאביוס כבן יורש (לימים אוגוסטוס).
- חידושים:** תחילת המעבר ללוח השנה היולוני (ע"ש יוליוס קיסר) בן 365 יום, בתוספת יום אחד כל 4 שנים. הלוח היה בשימוש כללי באירופה עד 1582 (באנגליה 1752, ברוסיה עד 1917).
- עיור ואדריכלות:** רומא -
- תחילת הקמת "פורום יוליוס" (הושלם ע"י אוגוסטוס) - שלב ראשון באירגונה מחדש של רומא.
- נפטר יוליוס קיסר.** נרצח בשם החרות והרפובליקניזם, ע"י קבוצת סנטורים: ברוטוס, קאסיוס, לונגיניוס ועוד). לימים הועלה לדרגת אל. יוליוס קיסר זכור היום גם בזכות חיבורו "מלחמת גאליה" (תורגם לעברית 1958) שבו ניכר סגנונו הקצר והנקי. מאימרותיו "באתי, ראיתי, ניצחתי" (VENI VIDI VICI); "אני מעדיף להיות ראשון בכפר מאשר שני ברומא"; "איני פוחד מהשמנים (השבעים), אלא מהרזים וחורים" (הרעבים); "מוטב למות פעם אחת מאשר לצפות למוות כל הימים"; "לא לה יש להוסיף את אימרתו לברוטוס (שנחשב לבנו) בעת הרצח: "גם אתה ברוטוס"?
- הטרימוויראט השני (השלישיה): גאיוס אוקטאביוס, (אוגוסטוס), מרקוס אנטוניוס, מרקוס אמיליוס.
- הגות:** נפטר **ציצרו** (63). יליד ארפינום, איטליה. משפטן וסופר. נחשב לגדול נואמי רומא ואחד מיוצרי הלטינית הקלאסית. בן למשפחה אמידה ומכובדת (פרשים). למד משפטים ופילוסופיה סטואית ברומא אתונה ורודוס. ציצרו שהיה חסיד הרפובליקניות, התנגד בתוקף לדיקטטורה של יוליוס קיסר אבל לא השתתף בקשר נגדו. בהמשך התנגד גם לממשיכי דרכו של קיסר (הטרימווירט השני) וכתוצאה מכך נתפס והוצא להורג. מאימרותיו: "העריץ סולק אבל העריצות נותרה"; "לא החכמה מושלת בחיים, אלא המזל"; "חשיבות החיים - מחשבה"; "לא לדעת
- הירדן. השלטון בפועל עובר לידי רומא באמצעות נציגה אנטיפטרוס. אריסטובולוס II ומשפחתו נשלחים לגלות לרומא. כעבור 7 שנים (56-) נמלט וניסה להשתלט על ארץ ישראל, ללא הצלחה. הוחזר לרומא ונפטר בכלא (49-).
- רומא -
- יוליוס קיסר נשלח לדכא מרידות בספרד וזוכה לנצחון צבאי.
- הטרימווירט הראשון ("השלישיה"): פומפיוס, יוליוס קיסר וקראסוס.
- יוליוס קיסר יוצא לכיבוש גאליה (היום צרפת).
- ספרות:** נפטר **קאטולוס** (30). משורר רומי. יליד רוונה. הגיע לרומא בהיותו בן 22 (62-). תרגם שירה יוונית ללאטינית. חיבר בעצמו כמה מאות שירי אהבה וסאטירה אבל זכור בזכות שירתו הלירית. השפיע גם על הוראציוס ו-וירגיליוס (Catulus).
- רומא -
- קראסוס נהרג בקרב עם הפארתיים.
- גאליה כולה נכנעת ליוליוס קיסר ומסופחת לרומא.
- היורשים -
- נפטר פתולמאוס 12 מלך מצרים. הכתר עובר בירושה לשני צאצאיו הקטנים, פתולמאוס 13 (בן 10) ו**קליאופטרה** 7 (בת 17) - המפורסמת במלכות העולם העתיק.
- פיסול:** רומא -
- ראש ברונזה קרוי "ברוטוס". סגנון הלניסטי-איטלקי (מוזיאון קונסרבטורי, רומא).
- תבליטי מזבח "דומיטוס אהנובארבוס". דוגמא מוקדמת של הסגנון ההלניסטי-רומי (חלק במינכן וחלק בלונדון).
- דמות הנואם אולה מטלה. ברונזה, סגנון הלניסטי-רומי (פירנצה).
- אדריכלות:** איטליה -
- "תיאטרון פומפיוס" הראשון הבנוי מאבן ברומא. "גשר פאבריציוס" ברומא, (מעל ל-הטיבר). בנוי בטכניקת הקמרונות ו"בטון רומי". אורך 24 מ'. שיקום בשנת 19 לספירה.
- האמפיתיאטרון ב-פומפיי. מהדוגמאות המוקדמות של צורת בנין זו, הנשענת על מערכת קמרונות ללא גימור חיצוני.
- רומא -
- הסנאט אוסר על יוליוס קיסר להכנס לאיטליה עם הלגיונות שבראשותו. יוליוס קיסר מהסס, אבל לבסוף מחליט להפר את ההוראה. מכאן הביטוי "**לחצות את הרוביקון**" = להחליט החלטה בניגוד לצו מפורש (הנחל נחשב לגבול איטליה).
- המאבק בין יוליוס קיסר ופומפיוס הופך למלחמת אזרחים, עד עליתו של אוגוסטוס כעבור 19 שנים (30-).

דת: עם ישראל -
תחילת בית הלל (המקלים) ובית שמאי
המחמירים).

עיוור ואדריכלות: ארץ ישראל -

הורדוס מתחיל בבניית ארמונות מבוצרים: פצאל,
אלכסנדריון, דוק ו-קיפרוס (ליד יריחו). הרקניה ומצדה
(מול ים המלח). הרודיון (מוסולאום ליד בית לחם).
אנטיפטרוס (ליד מעיינות הירקון). היפאנוס (בין עמק
יזרעאל ובית שאן). חשבון ו-מכוור (בעבר הירדן). מצודות
אנטוניה, פצאל, היפוקוס ומרים (בירושלים).

31- רומא -

אוקטביוס (אוגוסטוס) מנצח את מרקוס
אנטוניוס בקרב הימי ליד אקטיום (יוון).
אנטוניוס וקליאופטרה נמלטים למצרים
ומתאבדים.

ארץ ישראל - הורדוס יוצא לפגוש את
אוקטביוס. למרות שתמך באנטוניוס, זכה
באישור להמשך מלכותו ואף קיבל בנוסף את
השליטה על אזור החוף מצור ועד עזה (למעט
אשקלון).

מצרים - **סוף בית תלמי**. שושלת 31. שלטו 321
עד 31 = 290 שנה. מצרים הופכת מחוז רומי
ולאחר מכן ביזאנטי, עד לכיבוש המוסלמי בשנת
646 לספירה.

בית תלמי שמרו בקפדנות על ההפרדה בין ערי
היוונים והאוכלוסיה המצרית - למעט הבירה
אלכסנדריה, בה חיו גם יהודים, מצרים וציבור
גדול ומגוון של מתיוונים. בשנת 200-, עוד בטרם
שהחלה החדירה הרומית ליוון, כבר אבדו לבית
תלמי אחוזותיהם ביוון והאיגאים, כמו גם ארץ
ישראל, שעברה לסלאוקים. מכאן ואילך כמעט
ופסק זרם המהגרים היוונים ובלית ברירה
הצטרכו לקבל מצרים למינהל האזרחי ולצבא, עד
שלבסוף הצטמצם המוצא היווני והפך למאפיין
של השכבה השלטת בלבד.

אמנות: מצרים. בית תלמי -

מבחינה אמנותית נמשך קיומו של "הסגנון המצרי",
שתחילתו אחרי הכיבוש האשורי (שושלת 26), עוד שנים
רבות עד שמצרים היתה לחלק מהעולם הנוצרי. סגנון זה
מורגש בעיקר בתחום האדריכלות. במקביל רווח, בעיקר
באלכסנדריה ובאיזור הדלתא, גם סגנון הלניסטי, שנועד
לאוכלוסיה היוונית.

30- רומא - האימפריה הופכת לקיסרות. אוקטביוס
חוזר לרומא כשליט יחיד ויקרא מעתה **אוגוסטוס**
קיסר (אוגוסטוס = הנעלה או ראשון בין שווים.
קיסר ע"ש יוליוס קיסר, אביו מאמצו).

22- ארץ ישראל - הורדוס מקבל מרומא את הבשן
והחורן ובהמשך (20-) את שארית הגולן.

את דברי הימים - פרושו להשאר תינוק כל
הימים". קבע את המושג הומאניזם כאשר אמר
"אדם אנושי אני". כמו כן ראה עצמו כמשתייך
ל"חברת המין האנושי" (Cicero).

42- רומא -

ברוטוס וקאסיוס, רוצחי יוליוס קיסר, מובסים
ע"י צבא הטרימוויראט השני.

40- ארץ ישראל -

הפארתים פולשים לארץ ישראל וסוריה.
אנטיגונוס, בנו של אריסטובולוס, מתחבר
לפארתים ומנסה לחדש את מדינת החשמונאים.
כמו כן הביא לכריתת אוזניו של הורקנוס II, על
מנת שיהיה פסול לכהונה. הורקנוס נמלט
לנהריים. הורדוס נמלט לרומא ואילו אחיו פצאל
נתפס והתאבד. הסנאט ממנה את הורדוס למלך
יהודה בהמ לצת אוקטביוס ומרקוס אנטוניוס.
אנטיגונוס מוכרז כאויבה של רומא.

38- הפארתים

נהדפים מסוריה וארץ ישראל ע"י
הצבא הרומי.
מרקוס אנטוניוס יוצא למזרח ויוצר ברית עם
קליאופטרה.

37- ארץ ישראל -

שלטון הורדוס, עד 4-. השתלט על ירושלים לאחר
5 חודשי מצור. אנטיגונוס הוצא להורג. הורדוס
גרש את אישתו, הנסיכה הנבטית דוריס ובנה, על
מנת להתחתן עם מרים החשמונאית. אישר את
שובו של הורקנוס II מבבל. השילוב בין הורדוס
והחשמונאים לא עלה יפה. כעבור שש שנים (30-)
רצח את הורקנוס. בהמשך רצח את מרים ואת
שני בניהם, בחשד לקשר נגדו. לאחר מכן נישא
עוד שש פעמים (14 ילדים).

עיקר כוחו של הורדוס נבע מכשרונו לנווט את
מעשיו במציאות החדשה שנוצרה ע"י האימפריה
הרומית. כשם שאביו ידע לזכות באמונם של
פומפיוס ויוליוס כך הורדוס זכה באמונהם של
אנטוניוס ואוגוסטוס. בתולדות עם ישראל זכור
הורדוס לרעה הן ע"י החוגים השמרניים והן ע"י
חסידי בית חשמונאי שלא שכחו את מוצאו
האדומי. לעומת זאת אין ספק ששנות שלטונו היו
מהמוצלחות ביותר מבחינה כלכלית. לכך תרמו
גם נחלאותיו "הפרטיות" בריחו ואזורים אחרים
והכנסות מזכיונות הפקת הנחושת בקפריסין
(50%) בנוסף למסי נמל קיסריה. אין ספק שידע
לשמור על האיזון הנדרש בין האוכלוסיה
היהודית והזרה. לצורך זה נבנו מחדש בית
המקדש בירושלים וההיכל המפואר מעל למערת
המכפלה בחברון. במקביל תרם סכומים נכבדים
לבניה במרכזים "היוונים": דמשק, בירות,
אנטיוכיה, רודוס, ועוד כמו גם למשחקים
האולימפיים. על הצלחתו של הורדוס מעידה
העובדה שהרומים הלכו והרחיבו את תחום
שלטונו ויש אומרים שהיה מקבל גם את ממלכת
נבאטיה, אלמלא מצבו הנפשי המעורער בשנותיו
האחרונות. בסופו של דבר זכור הורדוס כיום
בעיקר בזכות מבצעי הבניה שהותיר אחרון.

ספרות: רומא - "תקופת הזהב של אוגוסטוס":
וירגיליוס, הוראטיוס, אובידיוס, ליביוס.

עיור אדריכלות ובניה:

רומא - תחילת שיפוץ 82 מקדשים. תחילת בניין הפנתאון ברומא. נבנה מחדש ע"י אדריאנוס (120 עד 128 לספירה).

ארץ ישראל (תקופת הורדוס) -

*יסוד שבסטיה (שומרון): העיר נועדה במקורה לשוב 6,000 משפחות חיילים משוחררים. כיום שרדו יסודות מקדש העיר ושדרת עמודים.

*יסוד קיסריה: בסיוע הקיסר אוגוסטוס, שכנראה סיפק מהנדסים, אדריכלים ובטון-רומי לבניית שובר הגלים, אמת המים, התאטרון, האמפיתאטרון, ההיפודרום ומקדש לאלת העיר (טיכה - קיסריה).

*ירושלים: רחבת הר הבית ובית המקדש (הושלם 15-). משטח הרחבה 285x485 מ'. גובה הקיר התומך והחומה עד 24.5 מ'. המקדש 50x50 מ' בצפוי שיש לבן. כיום נותרו הקיר התומך (כולל הכתל המערבי) והרחבה שנשענה בחלקה על מערכת קמרונות (אורות שלמה).

*חברון: שיקום מערת המכפלה ותוספת הבנין מעל. זהו המבנה היחידי שבנה הורדוס ולא נחרב, על אף שעבר שינויים רבים בתקופות שונות: ביזאנטיון, איסלם, צלבנים והיום שוב מסגד.

19- ספרות: נפטר **וירגיליוס** (51). משורר רומי. נולד ליד מונטואה בצפון איטליה. בן למשפחת איכרים. הצטיין בתאורי הטבע ועבודת האדמה. פעל כמשורר החצר של אוגוסטוס. זכור בזכות האפוס הקרוי על שמו של "אניאס", גיבור מיתולוגי שלחם בטרוריה ולאחר מכן יסד את רומא (תורגם לעברית. (Virgilius).

16- עיור אדריכלות ובניה:

צרפת - אמת המים (Pont du Gard) ליד ניס. האמה בת

* * * *

אמנות: יוון -

סגנון ה"הלניזם". 299 עד 31-.

המושג הלניזם מתייחס לפריחתה של תרבות יוונית ומתיוונת, ממותו של אלכסנדר הגדול ועד מותה של קליאופטרה מלכת מצרים (31 עד 323-). ההלניזם מקיף את כל העולם המערבי שהיה ידוע באותם ימים, מפאקיסטן ואפגניסטן במזרח ועד איטליה, כולל רומא ואטרווריה ומשם הלאה למושבות יוון שעדיין שרדו בצרפת וספרד.

בצפון ניכרים סימני ההשפעה היוונית אצל השבטים **הסקיתים** בערבות רוסיה ובדרום אצל כל עמי צפון אפריקה, כולל **קרתאגו**. בהגדרתו היותר רחבה ממשך ההלניזם להתקיים גם במשך כל התקופה הרומית - עד שנת 500 לספירה. המשך זה נקרא על כן בפי רבים הסגנון הלניסטי רומי. זהו גם הסגנון שעבר, לאחר נפוליון רבים, אל עמי אירופה המתעוררים לחיים חדשים בשלהי ימי

השלוש קומות היא מהדוגמאות היפות והמפורסמות של התקופה הרומית. אמות מים רסמות שרדו גם בסגוביה (ספרד), אתונה (יוון), רומא (איטליה), קיסריה (ישראל) ועוד.

רומא - תחילת בנין תיאטרון מארקליוס.

9- פיסול: רומא -

מזבח השלום של אוגוסטוס. בסגנון הלניסטי-רומי (ARA) PACIS.

8- עם ישראל - נפטר הורדוס מלך

יהודה. נחלותיו מחולקות בין שלושת בניו: אנטיפס - הגליל ועבר הירדן. הוגלה לגאליה. בשנת 34 נחלותיו סופחו לסוריה, ולאחר מכן (37) נמסרו לאגריפאס I, נכד הורדוס.

שולמית (אחות הורדוס) - יבנה, אשדוד ופצאל. הורישה את נחלאותיה לליוויה אשת הקיסר אוגוסטוס. (לוויה - לפי פילון האלכסנדרוני - חיבבה את היהודים והעלתה מתנות לבית המקדש, כמו כן סייעה בבניית בתי כנסת ברומא. ליחסה ליהדות חשיבות רבה בזכות מעמדה המיוחד אצל יורשי אוגוסטוס.

ארכלאוס - יהודה, אדום, שומרון והחוף מקיסריה ליפו. לאחר תלונות ומהומות הוגלה לגאליה בשנת 6 לספירה ונחלותיו עברו לפיקוחם של נציבים רומאיים.

פיליפוס - עמק החולה, הגולן, הבשן וחורן. לאחר מותו (23), עברו נחלותיו לאגריפס I, נכד הורדוס.

ספרות: נפטר **הוראטיוס** (48). משורר רומאי. נולד למשפחת איכרים מאזור אפוליה בדרום איטליה. נודע בזכות "האודות". רוב שנותיו חי בכפר הרחק מרומא. לאחר מות ורגיליוס הועלה ע"י אוגוסטוס למעמד ראשון משוררי רומא, זאת למרות שבצעירותו לחם בשורות הרפובליקנים (Horatius).

הביניים. מעניינות גם שתי התפתחויות הקשורות להלניזם: האחת, נובעת ממסעם של חסידי בודהה, שיצאו בשנת 150 לספירה, **מהודו** צפונה דרך **באקטריה** (אפגניסטן), מקום בו קלטו את הסגנון ההלניסטי-רומי המאוחר, הניכר בהטעמות מסוימות, בתווי הפנים וקפלי הבגד. מכאן המשיכו מזרחה בדרך המשי, כשהם מפיצים את הסגנון האמנותי עד שהגיעו **לסין**. אותו סגנון הועבר הלאה, לימים, **ליפן**. בודהיסטים אחרים יצאו למזרח, ושוב ניכרת אותה תופעה **בבורמה, סיאם, מאלזיה ואינדונזיה**.

התופעה השנייה, קשורה להתפתחויות במצרים. כאן חל תהליך מיוחד במינו: עם התפשטות הנצרות במאה ה-4 נזנח "הסגנון המצרי" המאוחר שסימל מאז תקופת הכיבוש האשורי (667-) את געגועי העם לימי הזוהר של

של המאה ה-19. יתרה מזו, היות ובמאה ה-19 החלה גם תחיית כתיבת ההיסטוריה, נטו החוקרים - בהשפעת הפילוסופיה של הגל - לחלק כל תקופה וסגנון שלושה: הארכאית (המוקדמת), הקלאסית (השיא) והמאוחרת (הניוון). גישה זו היא שהוציאה שם רע להלניזם כאמנות מנוונת.

מאז המאה ה-19 עבר זמן רב. אין אנו סוברים עוד שהמושג רפובליקה, כמקובל היום, עולה בקנה אחד עם רומא. האימפריות והקיסריות של אירופה בטלו מהעולם ואיתן החיפוש אחר תופעות דומות ברומא, נהיים ומצרים. כולם מודעים לכך שהדמוקרטיה האתונאית הייתה מבוססת על עבדות. איש אינו סובר עוד שהמסחר הוא בזוי או שחיי האדם ומכאוביו אינם נושא ראוי לאמנות. אדרבא, הפלוראליזם הסגנוני וראיית המציאות הכלל עולמית, המיחדים את ההלניזם, קרובים ביותר גם לתקופתנו אנו.

ניתן לחלק את ההיסטוריה של האמנות לשלושה - כמו שנעשה במאה ה-19 אבל תחת שמות שונים לגמרי. התקופה המוקדמת, שהיא לא ארכאית אלא תקופת גישושים וחיפוש דרך. התקופה הקלאסית המצטיינת, בכל הזמנים, בביטחון עצמי והאמונה שהנה נתגלו "החוקים" הנכונים או כפי שקראו לו היוונים "קאנון". והתקופה שלאחריה ה"פוסט קלאסית" - כמו "הפוסט מודרנית" - המתאפיינת בפלוראליזם סגנוני כולל ציטטות, מטאפורות ונושאים חדשים, שנחשבו קודם לכן כבלתי ראויים. מכאן חזרה להלניזם עצמו.

כתוצאה מההידרדרות הכלכלית ואבדן העצמאות המדינית הפכה יוון במאה השנים הראשונות שלאחר אלכסנדר (עד 200-) מקור לגיוס שכירי חרב ומתיישבים לאיכלוס ערים חדשות, כאמצעי לשליטה על השטחים הכבושים. אבל גם התרבות היוונית המשיכה בהתפתחותה ביוצרה מוסדות חשובים: מכללות הפילוסופים (אתונה), המשחקים האולימפיים וכיו"ב. במקביל קמו מרכזים חדשים בערים כמו אלכסנדריה, שהצטיינה בספריתה ומדעניה, ואנטיוכיה ופרגאמום הזוהרות לא פחות. אלא שערים אלו חרבו כמעט עד היסוד וקשה לעמוד על ההיבט החזותי של הישגיהן, למעט אולי פרגאמום.

מעמד האמנים - לפי כל הסימנים, היה טוב מתמיד. שרותיהם היו מבוקשים ע"י פטרונים - לטוב ולרע - בכל רחבי הממלכות ההלניסטיות, כולל רומא. החתימות עדיין מופיעות פה ושם כמו בעבר, אפילו על העתקים. המידע המועט נובע, כפי שכבר נאמר קודם, מהעדר תעוד הסטורי. כדי לתעד את התקופה הקדומה, צריך היה להמצא חובב נלהב שישע ממרכז למרכז: מפרגאמום לאנטיוכיה, מאלכסנדריה לרומא וכן למרכזים אחרים, מחופי הים השחור ועד דרום מצרים ומספרד ועד להודו. במילים אחרות, המדובר במבצע מסובך ביותר של מעקב אחרי אמנים, שבחלקם לפחות נדדו מאתר לאתר, או כאלה שעבודותיהם נשלחו לכל עבר, כמו שנהגו בעבר וכפי שמעידים הפסלים הנימשים מהים. תופעה זו תמשך ואף תגבר בגין מבצעים שונים של הקיסרים הרומיים.

הפסיפס:

בתקופה זו, משנת 300- מתחילה התפתחותו של הפסיפס. אמצעי זה עמיד יותר וגם עשיר דיו בצבעוניות שמקורה לא רק באבן, כפי שמקובל לחשוב, אלא גם בחלוקי זכוכית,

הפרעונים. במקום זאת אימצו לעצמם הנוצרים את הסגנון ההלניסטי, שהמשיך להתקיים גם לאחר הכיבוש המוסלמי (641 לספירה) תחת השם "אמנות קופטית".

מהתקופה ההלניסטית שרדו שפע של יצירות אמנות בכל התחומים: ציור, פיסול ואדריכלות. כמה מהדוגמאות החשובות ביותר של העולם העתיק: פסיפס "קרוב אלכסנדר ודריוש באיסוס", פסל "ונוס דה מילו" ואדריכלות העיר פרגאמום במערב אסיה הקטנה.

מכאן עולה השאלה כיצד קורה שהיסטוריונים כה רבים דוחקים תקופה זו כהערת שולים בין אמנות יוון ורומא. את התשובה לכך צריך למצוא בצרוף של נסיבות:

ראשית, לאמנות ההלניסטית לא קמו מתעדים כמו **פליניוס** הרומי (ר' 79+) ו**פאוזאניאס** היווני (ר' 176+), שאיפשרו יצירתו של רצף הגיוני מובן כדוגמת אמנות יוון הקלאסית. מימצאי החפירות אינם מסוגלים להכניס סדר של ממש ואפילו הקרמיקה - אחד המפתחות החשובים לתיארוך ארכיאולוגי - קצרה ידה, במקרה זה, בהעדר תיעוד יסודי.

שנית, השוד הבלתי פוסק של יצירות אמנות ע"י **הרומאים** משעה שהחלו משתלטים על הערים והממלכות היווניות: טארנטום בדרום איטליה (-272), סיראקוז בסיציליה (-212), קורנתוס ביוון (-147). לפי פליניוס, למשל, הפכה האמנות הרומית להלניסטית כתוצאה מיופין של היצירות שנלקחו שלל בסיראקוז. מכאן שלא קשה לשער את השפעתן של היצירות שהובאו בהמשך מערים אחרות ביוון.

שלישית, הרומאים, שממילא היו חסידים נלהבים של תרבות יוון, גרמו - לפחות מבחינתם של אוהבי הסדר והכרונולוגיה - לאנדרלמוסיה שאין כדוגמתה. אובליסקים מצריים הועמדו עם פסלים אטרוסקים ויוונים מכל התקופות, אליהם נוספו יצירות שנלקחו שלל במלחמות, כמו הכלים מבית המקדש בירושלים. רומא של סוף המאה הראשונה לספירה הפכה למחסן מוזיאוני של פריטי אמנות. מכאן גם חשיבותו של פליניוס והסטוריונים אחרים המסייעים במיון שרידי האוצרות הללו.

רביעית, דרישה גוברת והולכת של קיסרים ואספנים פרטיים בעלי אמצעים, ליצירות אמנות יווניות, בעיקר של אמנים מפורסמים מהתקופה הקלאסית; תופעה שהפכה לבולמוס של ממש משנת 100 לפנה"ס. מאחר והביקוש גדל על ההיצע, הלכה והתרחבה תעשיית החיקויים, מהם כנראה אמינים ומהם גסים עד כדי גיחוך.

החיקוי לכשעצמו לא היה גורם למבוכה ובלבול מוחלט אצל ההסטוריונים אילמלא בא בעקבות התפתחות דומה, שהחלה כאמור בשלהי התקופה הקלאסית. במילים אחרות, אפשר שרבות מיצירות אלה הן העתקים של העתקים. רמז לכך אפשר אולי למצוא בטענה, שכבר הזכרתי, שלסיסטראטוס, אחיו של ליסיפוס, הוא שפיתח את השיטה להעתקת פסלים ויציקת תבניות פניהם של דוגמנים.

חמישית, בסמוך לפני המהפכה הצרפתית קמה קבוצה של הסטוריונים שהחלו לחקור את מקורותיה של האמנות העתיקה ששרידיה הלכו ונתגלו ברומא מאז שלהי ימי הביניים. אלו הגיעו עד מהרה ליוון (1821). בכך התחילה המדידה והתעוד של בנינים - כולל שוד יצירות שהועברו ללונדון, פריז, וינה וברלין - שהולידו את הניאו קלאסיקה

טרה קוטה, חוטי עופרת (לסימון קוי מתאר), עלי זהב, כסף ועוד.

אם לשיטת לפי הפסיפסים עצמם, זה גם השלב בו מתחילה ההתעניינות בציווי נוף, ומתחזקת המגמה לתאור ריאליסטי של הדיוקן, בנוסף לנושאים המיתולוגיים המסורתיים.

ציור:

לשלהי המאה הראשונה לפני הספירה משתייכים עשרות הציורים ששרדו בפומפיי והרקולנאום (נחרבו בשנת 70 לספירה), כמו גם ציורים רבים בקברים האטרוסקים. את כל אלה מייחסים לתקופה הבאה ההלניסטית-רומית (משנת 30 - עד 400 לספירה).

ציירים מפורסמים:

פילוקסנוס (Philoxenos) איש אריטריה. פעל - 100. צייר יווני. מיחסים לו את המקור "אלכסנדר ודריוש בקרב איסוס" (3.42x5.92 מטר), מהפסיפסים המוקדמים והמרשימים ביותר שנתגלו בפומפיי - הן מבחינת ביטוי הרגשות, התנועה ומעל לכל היכולת לתאר הקצרים בחופשיות שבדאי נרכשה ע"י רישום דגמים.

פיסול:

באופן כללי ניתן להבחין בכמה זרמים עיקריים, המזוהים עם אמנים מפורסמים של תקופות קודמות.

לפוליקליטוס מיחסים מגוון דמויות בתנוחות שמקורן ב"נושא החנתי".

לפידאס ואחרים מצוות הפארטנון, את תאורי הקרבות עם או בלי רוכבי סוסים.

לכאלימאכוס את דמות האשה עם בד מתנופף.

לליסיפוס את התנועה הפתוחה של האתלט. הדיוקן הראליסטי-אידיאלי המזוהה גם עם אחיו ליסיסטרטוס.

כאן המקום לציין שמצויות כמה דוגמאות של שילוב גוף אתלט קלאסי עם ראש ריאליסטי שבוצעו אולי בשיטת יציקת מסכת גבס. השילוב מכל מקום נראה כיום מלאכותי. מגמה זו תתפתח ביתר הצלחה בתקופה הרומית, אולי כתוצאה מכך שהתאור הריאליסטי מתייחס לראש בלבד ואילו הדמות מוצגת בלבוש, כך שמתבטל הניגוד הקיצוני שבין השניים.

לליסיפוס מיחסים כזכור גם את פיתוח הטכניקה ליציקת פסלי ענק. לפחות אחד מהם, שהוצב ברודוס, הביא להתפתחותה של סדנא מקומית לעבודות מסוג זה.

לסקופאס מייחסים את התפתחותה של מגמת תאורי הקרבות בתוספת ביטוי חזק של כאב ויסורים - ביטוי הפוך ממסורת תאור המוות, תחילה בחיך ארכאי ולאחר מכן בשלווה קלאסית.

פראקסיטלס מזוהה עם פיתוח דמות האלה בערום. לאלה הוסיפו ההלניסטים גם פסלים קבוצתיים תלת מימדים.

התפתחות מקורית לתקופה ההלניסטית היא תאור נושאים אקטואלים - במקביל לתפיסה הקלאסית שבה הותאם כל ארוע לאחד מסיפורי המיתוסים הרבים.

במילים אחרות, לא רק אלים, אלות וגבורים קדומים, אלא גם ארועים מההווה. אפשר שמגמה זו התחילה בערך בשנת 200. מכל מקום, כהמשך ישיר לכך נוספו גם דמויות היתוליות, או מגוחכות, נערים חנינים, נשים קשות

יום, זקנים ומעל לכל - אולי היותר אופייני לתקופה - פסלוני טאנאגרה.

פסלוני טאנאגרה (TANAGRA) - ע"ש כפר קטן ב-בואטיה בו נתגלו לראשונה ע"י מחפשי עתיקות במאה ה-19. אלה זכו, מיד לאחר הופעתם בשווקי אירופה, להצלחה מסחרית אדירה וכתוצאה מכך התפתחה תעשייה ענפה של חיקויים. הפסלוני המקורים היו ברובם יצוקים בחבניות. לאחר יבוש החומר ושריפתו נהגו לכסות אותם בצבע יסוד לבן ועליו שכבות בגווני שונים, אלא שלרוע המזל דהו גם הם, כמו כל צבעי הפסלים היווניים.

הפסלוני מתארים בדרך כלל נשים במיטב בגדיהן, לעיתים רקדניות מצועפות או בעת שיחה אינטימית. גם אם אין יודעים למה נועדו, נדמה שבתקופה העתיקה, כמו במאה ה-19, המטרה היתה לספק צורך אמיתי של קהל אמיד אך צנוע - מעין מעמד בינוני - שהצליח להתקיים תקופה קצרה במאה הראשונה לפני ואחרי הספירה.

הדיוקן: מהתקופה ההלניסטית שרדו עשרות העתקים הלניסטים רומיים של פסלי דיוקן בסגנון כמעט ריאליסטי משל הפילוסופים דמוסטנס, אפיקורוס ועוד.

התבליט: מהתקופה ההלניסטית ועד לתחילת הנצרות נותרו מאות תבליטים על בניינים, מערות וארונות קבורה, הכוללים מגוון נושאים כגון, דמויות מיתולוגיות, קרבות, מניאדות מרקדות ועוד.

כמו כן מצויים תבליטי דיוקנות רבים על מטבעות של מלכים הלניסטיים - בעיקר בית סלאוקוס, פתולומאוס וממלכות מזרחיות יותר כגון באקטריה. התבליטים מצטיינים גם הם בשילוב של ריאליזם ואידיאליזם.

עבודות פיסול מפורסמות ששרדו:

"טיכה" (TYCHE) אלת העיר אנטיוכיה (300-) תנועה דינמית שלווה ברוח עבודותיו של פוליקליטוס ואולי של סקופאס.

"אפרודיטה מתרחצת" - דמות אשה רכונה (250-). תנוחה חדשה בהשפעת פראקסיטלס, שזכתה להצלחה רבה בתקופה הרומית.

"גאלי גוסס" - פרגאמוס (230-). העתק בותיקן) - ברוח הריאליזם. תאור אוהד של ברברי.

"גאלי מתאבד" מחזיק באשתו המתה - פרגאמוס (230-).

"פאן" בתנוחה נינוחה לא שיגרתית - פרגאמוס (230-).

"אשה מהשוק" (200-). מט' ניו יורק) - דוגמא מצוינת לריאליזם של חיי היומיום.

"נער מחייך חונק ברבור" (200-). במינכן) - דוגמא לטיפול בנושא א שיגרתית).

"ניקה" מהאי סאמוטראס (200-). בלובר). בהשפעת כאלימאכוס. מהבודדים בו נותרו הכנפים.

המזבח הגדול של זאוס - פרגאמוס (160-). בברלין). בהשפעת סקופאס.

"ונוס דה מילו" אפרודיטה מהאי מילוס. (100- בלובר) - נחשב לפסל היפה ביותר של דמות האשה שנוצר בעת העתיקה. בהשפעת פראקסיטלס.

אפרודיטה מ-קירנה = קרינאיקה, לוב (100-). בהשפעת פראקסיטלס.

"אתלט עטוף גלימה (75-) מאסיה הקטנה.

"המתאגרף" דמות יושבת (50- רומא) חתום ע"י אפולוניוס מתראלס, אבל נראה כהעתק ברונזה ממזבח זאוס בפרגאמוס.

"טורסו בלוודר" (50- בותיקן) גוף ללא ראש או גפיים - חתום גם הוא ע"י אפולוניוס מטראלס. לגוף זה היתה השפעה עצומה על עבודתו של מיכלאנג'לו. בזכות שתי עבודות אלו - שאינן מקוריות - יש אומרים שאפולוניוס מטראלס ראוי להקרא המעתיק הטוב ביותר שפעל בעולם העתיק.

"לאוקון ובניו" (30-) נוצר ע"י קבוצת הפסלים מרודוס: אגסאנדרוס, אתנדרוס ופולידורוס. ברוח המזבח הגדול בפרגאמוס (Agesanderus Athndorus, Polydorus).

מעבודותיהם של שלושה פסלים אלו נמצאו במערה ליד רומא שרידי פסל שיש המתאר אוניה, כנראה של אודיסאוס, ועליה דמות. באותה מערה נמצא גם ראש - אולי אודיסאוס - וכן שרידי רגל של פסל ענק שהתנשא כנראה לגובה 7 מטר.

רודוס, ראוי להזכיר, היתה ידועה בזכות הסדנאות ליצירת פסלים גדולים מאז ימי ליסיפוס. בשעתו נחשב פסל זה כדוגמה לטיפול בנושא סיפורי בדרך חזותית ע"י תיאור הארוע "בטרם פעולה" (דינמיזם).

אדריכלות:

ההלניזם התקיים לכאורה תקופה קצרה - ממות אלכסנדר ועד כיבושן בזו אחר זו ע"י רומא. אבל, למעשה הוא מתחיל הרבה קודם לכן, מתום מלחמת הפלופונז (404-) ונמשך ברציפות במזרח הים התיכון עד ימיו של קונסטאנטינוס (300 לספירה) ואף לאחר מכן. דהיינו, למעלה מ-700 שנה. מטרתה העיקרית של ההגדרה המצמצמת היא לחלק תקופה ארוכה זו בהתאם לשינויים המדיניים. ההגדרה המרחיבה מתיחסת לאדריכלות עצמה מתוך הדגשת המכנה המשותף שהוא הרוב.

כמעט כל מאפייני ההלניזם מקורם בתקופות הקלאסיות: הסגנון הדורי והאיוני, כמו גם העמוד הקורינתי. האדריכלים, ניתן להניח, ראו עצמם, כמו הציירים והפסלים, כממשיכי המסורת העתיקה. במידה וחל שינוי - כפי שאכן קרה - הוא נובע מנסיבות פוליטיות משתנות: דהיינו, הופעתם של שליטי ממלכות בעלי אמצעים שעניינם היה להביא כבוד לעצמם בעיני האוכלוסייה. תופעה זו מתחילה כאשר הוקם בהאליקארנסוס "המאוזולאום", מצבת הקבר הענקית של שליטי ממלכת קאריה (351-) וממשיכה עם פילפוס מלך מקדוניה שבנה מקדש משפחתי, "אולימפיון", באולימפיה. פטרונים אלה שונים מקודמיהם בגין היותם מתיוונים ולא יוונים. מכאן נובע ההיבט השני, סגנון השלטון, שהוא מלכותי וסמכותי. בעוד שהאדריכלות היוונית מומנה ע"י התרמה או הסכמת האזרחים - במידה והכסף נלקח מקופת הציבור - הרי שעתה היתה ההחלטה באם לבנות בידיו של אדם אחד, המלך. מצב זה, המאפיין את ההלניזם, נמשך גם הלאה בכל תקופת הקיסרות הרומית, עד תחילת הנצרות, שהיא פרק בפני עצמו.

הנטיה של המלכים יורשי אלכסנדר היתה להרבות בבניה של מקדשים מפוארים וגדולים. אבל למעשה, כאשר באים לבחון את הדוגמאות עצמן, מתגלה שאלו מתחלקות לשלוש קטגוריות: חלקם קטנים עם פרטים מעושרים, חלקם גדולים יותר, אבל בוצעו בפשטות רבה ורק מיעוטם

גדולים מאוד, כגון מקדש אפולו ב-דידימה (DIDYMA), הסמוכה למילטוס באסיה הקטנה, או ה"אולימפיון" באתונה. שני אלה מומנו תחילה ע"י בית סלאוקוס, אבל בנייתם לא הושלמה אפילו בתקופת הקיסרות הרומית. מכאן שהמושג "גדול ומפואר" ראוי לו שיהיה מסווג במרכאות כפולות.

על מנת להבין את מפעליהם של המלכים ההלניסטיים ניתן להביא לדוגמה את הורדוס "הגדול", שמשל בארץ ישראל משנת 37 ועד 4-. למרות שהורדוס היה יהודי בדתו נחשב בעיני היהודים לאדומי ולכן נכרי לפי מוצאו. כך גם המלכים ההלניסטיים, שהיו מקדונים ועמדו בראש מדינות עם מיעוט יווני או מתיוון, בעוד שרוב האוכלוסייה ראתה בהם גורם זר הנשען על חיל השכירים. ההבדל היחידי הוא שהורדוס קיבל גם את עזרת הצבא הרומי. כתוצאה מכך צריך היה הורדוס לבנות לעצמו, כמנהג היוונים והרומאים אחרים, ערים בטוחות לעצמו ולשלטונו, עם אוכלוסייה זרה אבל נאמנה, כגון קיסריה, סבאסטיה (שומרון), חשבון (על חורבות עיר באותו שם בעבר הירדן) וכן ערי מצודה קטנות יותר, כגון הרודיון ליד בית לחם, אנטיפטרוס על מעינות הירקון, מצדה במדבר יהודה - פצאל ליד יריחו ומצודת אנטוניה בירושלים.

ככל המלכים ההלניסטים היה הורדוס חייב להוכיח את יחסו האוהד לכל נתיניו. מכאן שמצא לנכון להפריש לענין זה מהכנסותיו העצומות, שנבעו ממסחר בתבלינים, כמו גם מהזכיון שקיבל מטעם רומא על מכרות הכסף בקפריסין. חלק מהכסף הוצא על שיקום והרחבת בית המקדש בירושלים וחלק על שיפוץ ובניה בצור, דמשק, אנטיוכיה ורודוס. בזכות אלה גם נבחר לתפקיד נשיא המשחקים האולימפיים, משנת 16-.

הבעיה שעמדה בפני אדריכלי המלכים היתה למצוא את שביל הזהב בין שאיפת פטרוניהם למפעלי ראויה בעלי גוון תעמולתי מחד והיכולת הכספית שהיא תמיד מוגבלת מאידך. היות ואלכסנדריה ואנטיוכיה, שתי הבירות החשובות של התקופה ההלניסטית, חרבו, הדוגמא הבולטת שנותרה כיום היא פרגאמוס במערב אסיה הקטנה - בירת מלכי שושלת אטאלוס (280 עד 133-). העיר נבנתה סמוך לכפר קטן, על מערכת גבעות שבראשן נקבע האקרופוליס. אלא שבניגוד לאתונה, הטופוגרפיה של פרגאמוס לא איפשרה ואולי גם לא רצו, ליישר את השטח. אבל, גם לכך היו תקדימים, כגון מתחם דלפי והפרופילאה והארכתאון באתונה. דהיינו שילוב קירות תומכים, מערכות של עמודים ומקדשים. אלו אפשרו גם בניה בשלבים, כל אחד מרשים בפני עצמו. בסופו של דבר הובא מכלול פרגאמוס לשיאו בבנין מזבח זאוס, הזכור בעיקר בזכות פסלי התבליט (היום בברלין).

במילים אחרות, המרשים בסגנון ההלניסטי ולאחר מכן לעיתים קרובות, גם בתקופה הרומית, הוא התפיסה הכוללנית המשלבת בבת אחת בנינים, טרסות ושדרות עמודים. ניתן לומר שסגנון זה קרוב מאוד לפיתוח שנעשה 1000 שנה קודם לכן, במקדש הקבר של חאתשפסות מלכת מצרים (שושלת 18 הממלכה החדשה). מכאן שהתפיסה ההלניסטית היא ביסודה צנוגראפית - דהיינו יצירת תמונה (צנה) והיא תאפיין לימים ערים ומתחמים, כגון וונציה ואסיסי ולאחר מכן רומא, פאריז וכו', המעוצבות בסגנון הקרי "בארוק" במאה ה-17 ו"עיר יפה" במאה ה-19;

ומהן ריבועיות בדומה לאלה המצויות ליד ירושלים ("קבר זכריה" ו"יד אבשלום").

חלק ניכר מחידושי ההלניזם עתיד לעבור לאדריכלות הרומית - ביניהן שילוב הטריגליף בסגנון איוני ולהיפך, סגנון דורי ללא טריגליפים, דהיינו קורת פריז חלקה; עמוד איוני פינתי, התולס עם עמודים איוניים או קורינתיים בהיקף ובדרך כלל הנטיה להרבות בעמודים קורינתיים, לעיתים ללא חריצי אורך - זאת בנוסף לעיטור העמודים בקומת קרקע בסגנון דורי, בקומה שניה ובפנים הבנין בסגנון איוני. ברומא, ראוי לציין, נוסף הסגנון הקורינתי בקומה השלישית. (סדר זה נתקבל "כחוק" מתקופת הרנסאנס). לאלה צריך להוסיף את שדרת העמודים שמקורה בסטואה היוונית הקלאסית, העמוד הבולט מהקיר (למעשה חצי עמוד), שמקורו בתולס של ליסיקראטס באתונה (334-) ובמיוחד הקימרון והקשת ההלניסטים של אסיה הקטנה.

אדריכלים מפורסמים:

הרמוגנס (Hermogenes). פעל 250 עד 200. ארכיטקט יווני, איש אלכסנדריה. בנה את מקדש דיוניסוס בטאוס ומקדש ארטמיס במאגנסיה שליד המאיאנדר; נשתמרו חלקים מהפריזים של שני המקדשים, שנבנו בסגנון האיוני. האדריכל הרומי ויטרוביוס, בן זמנו של אוגוסטוס קיסר (מאה 1-), ציין בספרו 'על האדריכלות' (היחיד שנותר מהעת העתיקה) רבים מעקרונותיו של הרמוגנס בפרופורציה (SYMMETRIA) ומכאן מניחים שהיתה לו גם השפעה סגנונית - אולי אפילו מרעית - על הארכיטקטורה הרומית.

* * * * *

סגנון הזוכה שוב לתחיה לא מבוטלת מאז 1985. אבל צריך לשים לב שבפרגאמוס, כמו באתונה, רומא וירושלים, הגישה התכנונית היא נינוחה, בניגוד לקשיחות הגיאומטרית של ערי המושבות של יוון, של רומא כמו גם של תקופת הברוק. לתפיסה זו, המשלבת גיאומטריה וצנוגראפיה, ניתן להביא, כדוגמה קרובה, גם את העיר ההלניסטית-רומית גרש (גרסה) המצויה בעבר הירדן. כאן שרדו, כקומפוזציה סוראליסטית, שדרות העמודים היוצרים כיכרות ומתחמי מקדשים, בעוד שיתרת העיר נעלמה כלא היתה.

כדי לבחון את ההבדל בין קלאסיקה יוונית להלניזם צריך לבדוק גם את הפרטים הקטנים: הגישה היא שמרנית, למעט הנטיה הברורה לעמוד דק וגבוה ולעיתים מיפתח גדול יותר ביניהם. הסגנון הדורי עדיין נפוץ מאוד ביבשת יוון והסגנון האיוני באסיה הקטנה. הסלאוקים, ככל הנראה, העדיפו את העמוד הקורינתי. ניכרת גם נטיה לאילתורים - שוב באסיה הקטנה ואזורי ההשפעה של בית סלאוקוס - כולל שפע עטורים שמקורם בעולם הצומח, החצובים בבסיס העמוד, בכרכובים ואפילו כתוספות לכותרת העמוד האיוני. האילתור ההלניסטי החשוב ביותר הוא מיקום המקדש בחצר המוקפת בשדרת עמודים. זו מופיעה, כנראה לראשונה, במקדש ארטמיס במאגנסיה, באסיה הקטנה, שתוכנן ע"י האדריכל הרמוגנס (פעל 250 עד 200-). התכנית איננה חדשה - מקורה במקדשים העתיקים של מצרים - אבל זכתה מכאן ואילך לחיקויים רבים, ביניהם מקדש הורדוס בירושלים.

חידוש מסויים, שמקורו כנראה במזרח פרס, הוא הנוהג לבנות מצבות קבר מונוליטיות, מהן עגולות בדומה לתולס

הקיסרות הרומית

המאה הראשונה

1 עד 99 לספירה

עיון אדריכלות ובניה:

רומא - תחילת בנין "פורום אוגוסטוס" ממול "לפורום יוליוס".

נים (צרפת) - מזון-קארה (Maison Carree) מקדש בסגנון קורינתי. ניצב על עמודים עם מדרגות ו-6 עמודי חזית, 9 עמודי צד, מהם שלושה חופשים ו-6 חצאי עמודים. המקדש, עם הפנים למערב, ניצב בשעתו בפורום. יש סוברים שלבנין זה היתה השפעה רבה על התהוות הניאו-קלאסיקה בזכות היותו בצרפת.

ארץ ישראל - יסוד טבריה ע"י אנטיפס בן הורדוס מושל הגליל ועבר הירדן (ע"ש הקיסר טיבריוס).

פיסול:

תבליט מלחמת הרומאים והגאלים. חלק ממצבה רומית בס' רמי, צרפת. סגנון הלניסטי-רומי פרובנציאלי.

+6 **ארץ ישראל** - ממלכת יהודה הופכת למחוז רומי (ארכילאוס בן הורדוס מוגלה לגאליה בעקבות תלונות בפני הקיסר).

גרמניה - לגיונות צבא רומי מושמדים ע"י השבטים הגרמנים - מכאן ואילך ימנעו הרומאים מלחדור אל התחום שמעבר לדאנובה.

טיבריוס קיסר, עד 37 (נרצח). בן מאומץ של אוגוסטוס. החל למשול בגיל 56 (נולד 46-). בעשר שנותיו האחרונות ניהל את המדינה, מארמונותיו באי קאפרי.

בהיותו בן 83, חלה והוכרז כמת ואף מונה לו יורש: בנו המאומץ קאליגולה. למחרת התעורר טבריוס להפתעת הסובבים אותו. בשלב זה כוסה בשמיכה ע"י מפקד המשמר הקיסרי, שחנק אותו למות.

עם ישראל: אנטוניה, בתו של מארקוס אנטוניוס (גיסתו של טיבריוס), עשתה לביטול צווים שחוקק הסנאט ברומא במטרה לצמצם את השפעת היהדות בעיר. סוברים שפעולתה קשורה בידידות עם אגריפא - לימים מלך יהודה.

חידושים: המושג "יהלום" מופיע לראשונה בכתובים.

+17

הגות: נפטר **ליביוס** (78). הסטוריון רומאי. יליד פדואה, איטליה. חיבר את דברי ימי רומא ב-142 כרכים, (שרדו 35) בהם הדגיש את המוסר השכל על חשבון הדייקנות העובדתית (Livius).

ספרות: "תקופת הכסף": **סנקה** (הוגה דעות), **טאקיטוס** (הסטוריה), **יובנאליס** (סאטירה).
נפטר **אובידיוס** (60). משורר רומאי. נולד באזור סולמונה, כ-140 ק"מ מזרחית לרומא. זכור כיום בזכות שירים לגלגניים במקצת על נושא "אמנות האהבה" ובמיוחד ה"מטאמורפוזות", שבהם דן על גילוגלים בהקשרים של בריאת העולם ומיתולוגיה (מקצת כתביו תורגמו לעברית).
אובידיוס הכעיס בשיריו את אוגוסטוס, שהגלה אותו לעיירה טומיס, שעל שפת הים השחור (היום קונסטנצה, רומניה), כאן חיבר את שירי "העצב" וכאן נפטר כעבור 9 שנים. מאימותיו: "דורנו, בלי ספק, דור זהב: בזהב קונים כבוד ואהבה"; "אני רואה ומשבח את הטוב והולך אחרי הרע"; "מרגיז להיות ישר ללא תכלית" (Ovidius).

+23

ישראל - אגריפא (נכד הורדוס ומרים החשמונאית) מתמנה למלך על נחלותיו של פיליפוס (הגולן, הבשן, החורן ושתי ערים צפונית לדמשק: אבל וכלקוס). בשנת 39 קיבל את הגליל ועבר הירדן ובשנת 41 את שומרון, יהודה וערי החוף (ר' להלן). נפטר בשנת 44 (יש אומרים שנרצח).

+24

מדע: נפטר **סטראבו** (86). גיאוגרף והסטוריון של העולם העתיק. יליד פונטוס (אסיה הקטנה) ופעל שנים רבות ברומא. מחיבוריו שרד הספר "גיאוגרפיה" (Strabo).

+26 **דת: ארץ ישראל -**

נפטר ישו (יהושע בן יוסף) - מוקע על הצלב (תאריך משוער) - מיסד הנצרות. נחשב על ידי תלמידיו למלך המשיח וכן האלוהים.

חיי ישו - תאריך לידתו משוער אבל מקובל לקבוע אותו בסמוך למותו של הורדוס, דהיינו בשנת 6-.

"**הבשורה**". לפי מסורת אחת היה אביו, יוסף, נגר - צאצא לבית דוד - שחי ופעל בבית לחם. לאחר שהתחתן עם מרים התברר לו שהיא בהריון. מכיון שלא רצה לגרום לה לבושת פנים החליט להתגרש ממנה בצנעה, אבל חזר בו משגילה לו מלאך שההריון הוא מרוח הקודש והתינוק אינו ככל האדם אלא בן האלוהים. במקביל הופיע בפני מרים המלאך גבריאל, שבישר לה על הריונה מרוח הקודש והודיע לה שבנה, שיקרא יהושע (ישו), הוא המשיח לבית דוד.

לפי מסורת אחרת הכל החל כאשר זכריה הכהן, איש בא בימים וחשוך ילדים, עשה את משמרתו בבית המקדש. כאן נתגלה לפניו המלאך גבריאל, שבישר לו שאישתו אלישבע -

גם היא ממשפחת כהנים - תלד בן העתיד להיות נביא - אבל כדי למנוע ממנו מלספר על חזונו היכה אותו המלאך באלם זמני.

בעת שאלישבע היתה בחודש השישי להריונה נתגלה המלאך גבריאל לבת דודתה - מרים מנצרת - שנישאה ליוסף הנגר, צאצא לבית דוד. המלאך בישר למרים שלמרות שהיא עדיין בתולה היא עתידה להרות לרוח הקודש וללדת בן בשם יהושע (ישו) שירש את כסא מלכות בית דוד. מרים מיהרה לבית אלישבע על מנת לספר לה על חזונה ונשארה שם שלושה חדשים. לאחר מכן חזרה לבית יוסף בעלה ואלישבע ילדה בן שניתן לו השם יוחנן ("המטביל").

"**לידת ישו**". כעבור מספר חודשים נערך מפקד תושבים ויוסף נאלץ לחזור לבית לחם עיר הולדתו. כאשר הגיעו לבית לחם כרעה מרים ללדת ומכיון שלא נמצאה להם אכסניה ילדה את בנה בדיר פנוי. בינתיים בישר המלאך לרועה שעמד לחזור עם הצאן לדיר לבל יבהל אם יראה שם את מרים ויוסף עם תינוק שנולד זה עתה.

"**שלושת מלכי המזרח**" (מאגי). בהולד ישו דרך כוכב, שהנחה את שלושת חכמי או מלכי המזרח לארץ ישראל. כאשר הגיעו לירושלים שאלו את העוברים ושבים היכן מקום לידתו של התינוק העתיד להיות מלך היהודים. הורדוס, ששמע על חיפשיהם וביקש מהם לסייע לו למצוא את התינוק, לכאורה במטרה לכבדו, אבל למעשה בכוונה לרצחו מחשש לכס מלכותו. כשיצאו השלושה מירושלים שוב האיר הכוכב, שהנחה אותם אל הדיר ליד בית לחם ולכאן הביאו מתנות רבות ויקרות.

"**הצגת ישו במקדש**". לפי המסורת עלתה מרים לבית המקדש בירושלים 40 יום לאחר הלידה כדי לקיים את מצוות הצגת התינוק הבכור וכדי להיטהר. לפי מסורת אחרת הוצגה מרים עצמה בבית המקדש בהיותה בת 3, עת הוקדשה לאלוהים (מסורת זו התקבלה במערב רק בשנת 1585).

"**הירידה למצרים**" (הבריחה). לאחר הלידה נמלטו יוסף ומרים עם התינוק למצרים על מנת להתחמק מאנשיו של הורדוס.

"**רצח התמימים**" (התינוקות). שלושת החכמים לא חזרו לירושלים ובחרו בדרך אחרת, היות ושמעו מפי המלאך שבכוונת הורדוס לרצוח את התינוק. כעבור זמן ציווה הורדוס לרצוח את כל הילדים בבית לחם מגיל שנתיים ומטה.

במצרים הופיע שוב המלאך לפני יוסף. בישר לו על מות הורדוס וציווה עליו לחזור לארץ ישראל. יוסף חזר לנצרת. לפי גרסה אחרת העדיף להשתקע בנצרת ולא לחזור לבית לחם מחשש שגם ארכילאוס בן הורדוס עלול לרצוח את התינוק.

"**ההתגלות**" (ביוונית Epiphaneia). תחילת פעולתו של ישו כמטיף ונביא החלה בהיותו בן 30 (שנת 24), לאחר שהוטבל לראשונה ע"י יוחנן הקרוי "המטביל". לעת זו התגלתה רוח הקודש שירדה מהשמים בצורת יונה ואמרה "אתה בני". יש גרסה שהיתה זו בת-קול שגילתה לעולם שישו הוא בן האלוהים.

יוחנן "המטביל". בנם של זכריה הכהן ואלישבע - גם היא ממשפחת כהנים ובת דודתה של מרים אם ישו - נודע

כנביא יום הדין הקרב בטרם בוא המשיח. על מנת לכפר על עוונות הבאים אליו נהג להטבילם במי הירדן ומכאן שמו. כמנהג המתנבאים לבש כתונת משער גמלים וחגורת עור. הקפיד לאכול רק את הילק והדבש שמצא במדבר. מכל המסורות נובע שישו היה בין תלמידיו.

לימים נתפס יוחנן ונכלא ע"י אנטיפס מושל הגליל, אנטיפס בן הורדוס, באשמת הסתת העם נגדו, על שגרש את אישתו (נסיכה נבאטית) והתחתן עם הרודיה גרושתו של פילפוס אחיו למחצה. שלומית, בתם של הרודיה ופילפוס, רקדה בפני אנטיפס ביום הולדתו. הריקוד כה נגע לליבו שנשבע לתת לה בתמורה את כל מבוקשה "עד חצי המלכות". שלומית ביקשה, בעצת אמה הרודיה, את ראשו של יוחנן המטביל. אנטיפס לא יכול היה לחזור בו משבועתו ונאלץ להסכים. ראשו של יוחנן, שהיה עדיין בכלא, נכרת והובא בפני אנטיפס על מגש. מסורת אחרת אומרת שהרודיה היא שביקשה את בתה שלומית לרקוד בפני אנטיפס בעלה ביום הולדתו ולאחר מכן לבקש את ראשו של יוחנן.

"הנסיס" היותר מפורסמים המיוחסים לישו: 1. הפך את המים ליינ בעת משתה חתונה בכפר קנה (נס היין). 2. הציל ממוות את בנו של לגיונר רומאי. 3. ריפא משותק. 4. האכיל המון של אלפים בחמש ככרות לחם ושני דגים (נס הלחום והדגים). 5. הלך על המים בים כנרת ולא טבע. 6. ריפא עיוור מלידה. 7. החייה את לזארוס ארבעה ימים לאחר מותו.

"ההשתנות" (טראנספיגורציה). מסופר שישו עלה על הר תבור עם חסידיו פטר והאחים ג'יימס ויוחנן. כאן נתגלה לנאמניו חזון לפיו יצאה בת קול מהענן ואמרה "זהו בני האהוב". לאחר מכן ראו שפניו של ישו זהרו כשמש ולבושיו הלבנו כאור.

"הכניסה לירושלים". למרות שידע על הסכנה הצפויה לחייו החליט ישו לעלות בפסח לירושלים על מנת לקיים את מצוות העליה לרגל. כשהגיע להר הזיתים ציווה על חסידיו להביא לו סייח ויש אומרים חמור לבן. למחרת נכנס העירה רכוב על הסייח ורבים שמחו לבואו.

"טיהור המקדש". לאחר כניסתו לירושלים עלה ישו להר הבית וסילק את הסוחרים והחלפנים, על מנת לטהר את המקדש. ההתלהבות שעוררו מעשיו והאמונה שהוא המשיח גרמו לכך שהכהן הגדול ויועציו החליטו לעצרו באשמת הסתה למרד.

"הסעודה האחרונה". ישו וחסידיו עשו את הסדר בירושלים ולאחר מכן יצאו לגת שמנים בנחל קדרון בסמוך לעיר.

"הבגידה". מקום מפגשם של ישו ואנשיו נמסר לשלטונות, תמורת 30 שקלי כסף, ע"י יהודה איש קריות, אחד מ-12 השליחים. כאשר הגיעו החיילים נישק יהודה איש קריות את ישו על מנת להצביע עליו.

לפי גירסה אחרת הגיע יהודה ביחד עם קבוצת אנשים וקצינים מטעם הכהן הגדול. ישו פנה אליהם בשאלה: את מי אתם מבקשים? וכשאמרו "את ישו מנצרת" אמר להם "אני האיש". לאחר מכן ביקש שיתנו לשאר אנשיו ללכת באין מפריע. שמעון-פטר שלף את חרבו וקצץ את אזנו של נציג הכהן הגדול. אבל ישו התערב וציווה על פטר להחזיר את חרבו לנדנה ואנשי הכהן הגדול לקחו איתם את ישו.

לבגידתו של יהודה הסברים שונים, החל מבצע כסף ועד לפרשנות המודרנית האומרת שרק ע"י הסגרתו יכול היה להוכיח שאכן הוא המשיח, אבל כאשר נשפט ישו ונמצא אשם על לא עוול בכפו, התחרט על מעשהו וזרק את הכסף על רצפת בית המקדש. כאשר ישו מת על הצלב, מבלי שיקרה כל נס, הבין שגרם להריגתו של אדם ולכן התאבד.

"המשפט". לפי המסורת נחקר ישו ע"י הכהן הגדול ויועציו שהחליטו לדון אותו למות.

למחרת בבוקר מסרו את ישו לפונטוס פילאטוס, אבל לא נכנסו לאולם (מחשש חמץ). פילאטוס יצא אליהם ואמר "שיפטו אותו בעצמכם". על כך השיבו לו שאין הם רשאים להוציא להורג אדם (על סוג האשמות שהועלו נגד ישו - דהיינו מרידה במלכות). בהמשך חקר פונטוס פילאטוס את ישו ושאל: "האם אתה מלך היהודים?" וישו ענה לו: "אתה אמרת". בשלב זה פנה אל ההמון בשאלה באם לשחרר את ישו או את אחד הקנאים, בשם בראבאס (בר אבא), שנדון למות באשמת רצח. ההמון דרש לשחרר את בראבאס ולהוציא את ישו להורג בצליבה. בשלב זה רחץ פונטוס פילאטוס את ידיו ואמר "ידי נקיות נקיות מדם זה...". יש אומרים שפונטוס פילאטוס ביקש להסגיר את ישו לידי אנטיפס בן הורדוס מושל הגליל, שהיה באותה עת בירושלים לרגל חג הפסח, אבל למרות שישו היה תושב הגליל סרב אנטיפס לקבל את העציר.

"ישו בכלא". משהוחלט להוקיעו על הצלב הובל ישו לכלא. כאן התעללו בו הליגיונרים שהלבישוהו בארגמן, הכתירו ראשו בכתר קוצים והלקוהו בשבטים, בעוד הם משתחווים בלעג ל"מלך היהודים". לאחר מכן הוציא פילאטוס את ישו אל ההמון ואמר: "זה האיש" (Elle Homo).

"דרך היסורים" (בלטינית Via Dolorosa). בצאת ישו מכלאו אל אתר הצליבה בעמק גולגותא (הגולגלות), תפסו הליגיונרים עובר אורח בשם שמעון מ-קירנה, על מנת שיעזור לישו לשאת את הצלב. (המסורת קובעת 12 תחנות של ארועים שונים בדרך היסורים).

"הצליבה". ביחד עם ישו נצלב, מימינו ומשמאלו, שני גנבים (אחד מהם חזר בתשובה לפני מותו). על הצלב מעל ראשו נכתב הפסוק "יהושע מלך היהודים". בתום שלוש שעות קרא ישו פעמיים בקול גדול "אלי אלי למה עזבתני?" ולאחר מכן יצאה נשמתו. יש אומרים שקרא "למה זבחתני?" ויש אומרים "למה זנחתני". לעת ערב נעץ בו אחד החיילים חנית על מנת לוודא שהוא מת. מהפצע שתתו דם ומים. המסורת אומרת שחייל זה הפך לאחד המאמינים.

הצליבה כעונש מוות בוטלה בשנת 337, בסמוך לפני מותו של קונסטנטינוס הגדול, הקיסר הנוצרי הראשון. עם זאת, הצליבה נחשבה כבזיון גם במאות הראשונות שלאחר המעבר לנצרות. אי לכך, תיאור הצליבה המוקדם ביותר הוא רק מהמאה ה-6 לאחר תקופת יוסיטיניאנוס. עד אז נהגו רק לסמל את הארוע ע"י הצלב ששובץ יהלומים ואבני חן אחרות או בדמות השה (המובל לטבח). בהמשך תואר ישו על הצלב בעודו חי וכאילו לא סבל כל יסורים, בזכות היותו בן האלוהים. רק במאה ה-9 במזרח ובמאה ה-13 במערב החלו להראות אותו מת על הצלב. ליד הצלב הראו תחילה את מרים המגדלנית (מרים "האחרת" - לא אמו)

ובהמשך את יוחנן המטביל.

עם השנים נוספו גם אמו וכן שלושת החיילים ששמרו על הצלב, התאור הלך והתרחב מתקופת הרנסאנס ואילך.

"הקבורה". יוסף איש ארימאתיאה, שהיה חבר מועצת ירושלים (יש אומרים הסנהדרין) וחסיד בستر של ישו, קיבל רשות מפונטוס פילאטוס להוריד את ישו מהצלב לפני רדת החשכה, על מנת להביאו לקבורה. את הגופה עטף בתכריכים וטמן אותה במערת קבר חדשה שהכין לעצמו.

"השמירה על הקבר". הכהן הגדול ויועציו ביקשו מפונטוס פילאטוס שיציב על הקבר משמר של לגיונרים, במשך שלושה ימים, מחשש שנאמני ישו יוציאו את הגופה ולאחר מכן יטענו שהאיש קם לתחיה. המשמר אמנם הוצב אך הלגיונרים נרדמו.

"התחיה". נאמר שיוסף איש ארימתיאה היה הראשון שראה, בבוקר שלמחרת, את אבן הגולל מוסתת ומצא את הקבר ריק. יוסף הודיע על כך לפטר ושאר נאמני ישו. בהמשך ראו את ישו במקומות שונים בירושלים ובגליל. מסורת אחרת אומרת שמרים המגדלנית ומרים אם ישו היו הראשונות שבאו למחרת וראו את אבן הגולל מוסתת והקבר ריק. הן שהודיעו על כך לנאמני ישו.

"העליה השמימה". לאחר שקם לתחיה נדד ישו על פני הארץ ורק בתום 40 יום עלה השמימה מהר הזיתים. (התחיה והעליה השמימה מקבילות למסופר ביחס בתולדות זאראטוסטרא ולאחר מכן בתולדות מוחמד).

השליחים: לאחר שהוטבל ע"י יוחנן, החל ישו לפעול בגליל בסביבות כורזים, כפר נחום ובית צידא. בהמשך גם בציפורי, קנה ונצרת. לפי המסורת הצטרפו לישו כמה עשרות חסידים ביניהם "שנים עשר" הידועים בשם "שליחים".

להלן גירסה משולבת של שמות השליחים -

פטר (שמעון בן יונה) ואחיו: **אנדרי**, **גיימס** (חיים) ו**ג'ון** (יוחנן). כולם דיגים מכפר נחום, ילידי בית צידא בגליל ומראשוני ההולכים אחר ישו. השם פטרוס (אבן) ניתן על ידי ישו עצמו.

יהודה תדי. קרוי גם ליבי. אומרים שהשתייך לקנאים. ידו של פליפוס.

פיליפוס. דיג. יליד קיסריה, או בית צידא.

תומא (יהודה התאום) הקרוי ביוונית "דידמוס" (התאום). **מתי** (מתתיהו לוי בן אלפאוס). מוכס עשיר שזנח את עיסוקו.

ברתולומאו (כנראה נתנאל בר-תלמי).

יעקב "הגדול" בן זבדי ואחיו **יוחנן**.

יעקב "הקטן" בן חלפי.

שמעון "הקנאי", אחי מקנאי הגליל, כמו תדי.

יהודה איש-קריית. אחי מהקנאים הקיצוניים (שיבוש המילה סיקרי=סכינאים).

לאחר מות ישו:

יוסף "האב". נפטר כנראה עוד לפני שישו החל את פעילותו כמטיף ונביא, הוכרז כקדוש רק בשנת 1479 ע"י האפיפיור סיקסטוס IV, כנראה בזכות הקדושה תרזה (תרצה-ספרדיה בת למשפחת מומרים). לימים נקבע כפטרוס הכנסייה העולמית (1870) והעבודה (1955).

פטר. עשה את שנותיו האחרונות ברומא וכאן הוצא להורג בעת רדיפת הנוצרים. הקאתולים רואים בו את ראשון

האפיפיורים בזכות מעמדו כזקן החסידים ואמרתו של ישו: אתה האבן (פטר אוכפא) עליה אבנה את כנסיית.

בסמוך לאחר המעבר לנצרות ע"י קוסטאנטינוס נבנתה לזכרו כנסייה גדולה על גבעה בסמוך לרומא (כיום קרית הואתיקן). הכנסייה שופצה במאה ה-6, בימי יוסטיניאנוס, אבל נהרסה (1506), על מנת לבנותה מחדש לפי תכנונו של בראמאנטה ובהמשך מיכלאנג'לו ואחרים.

אנדרי. אחי פטר הוצא להורג ברומא, על צלב בצורת X (היום סמל הסקוטים).

גיימס (חיים). אחי פטר. הוצא להורג ע"י המלך אגריפא 1 אבל גופתו עברה בדרך נס לסאנטיאגו קומפוסטלה שבצפון מערב ספרד וכאן הוקמה לזכרו בשנות ה-1200 כנסיית עולי רגל, מהידועות בעולם (בסגנון הגותיקה המוקדמת).

יוחנן. אחי פטר, עבר כנראה לאסיה הקטנה והמסורת אומרת שנקבר באפסוס. לפי מסורת מאוחרת יותר נתפס והובל לאמבטיה של מים רותחים אבל יצא ממנה ללא פגע.

יהודה תדי. יצא לפי המסורת בשליחות לפרס ושם הוצא להורג.

פליפוס. פעל בירושלים והמשיך בקיסריה (אולי עיר הולדתו) וכאן גידל את ארבע בנותיו שנודעו כנביאות.

תומא. זכור בשם "הספקן" מאחר וסרב להאמין בתחיית ישו, עד שראה את סימני המסמרים והכניס את ידו בין צלעותיו. אומרים שפעל בהודו. כאן הוצא להורג מכיוון שקיבל כסף לביצוע עבודות נגרות, אבל במקום זאת חילק את הכסף לעניים.

מתי. יצא לפי המסורת בשליחות לאתיופיה ואחר כך לפרס. מייחסים לו את אחת הגירסאות של חיי ישו המופיעה בברית החדשה.

ברתולומיא. נאמר שפעל באתיופיה, נהריים, ארמניה ופרס.

שמעון. פעל במצרים ואחר כך בפרס, ביחד עם יהודה תדי. נאמר שפרש בסופו של דבר לאסיה הקטנה אבל לפי גירסה אחרת נחתך לשנים על ידי רודפיו.

תיאור מקצת הדמויות מהברית החדשה באמנות (איקונוגרפיה):

מרים - "המאדונה" - מהדמויות הראשונות, בנוסף לישו, המופיעות באמנות. מתוארת תמיד כאשה צעירה, תחילה במזרח ורק מאוחר יותר בשלהי ימי הביניים במערב. הנושאים העיקריים: "הבשורה", "לידת ישו", "הערצת חכמי המזרח", "המאדונה וישו התינוק", "הפייטה" (המאדונה עם גופת ישו), "מותה של מרים ועלייתה השמימה", "הכתרת מרים כאם האלוהים".

יוחנן "המטביל" מוצג בדרך כלל במעמד "טבילת ישו" כשהוא לבוש גלימת שער גמלים.

ישו. במאות הראשונות - משנת 200 לערך - הוצג כאיש צעיר בדומה להליוס-אפולו אל השמש. סמלו היונה (רוח הקודש) והצלב.

יוחנן "השליח". אחד מ-12 נאמניו. מוצג באמנות המערב (הקאטאקומבות מרומא מהמאה ה-4) כאדם צעיר. בביזאנטיון, במזרח, הוצג כחכם זקן עם שער וזקן לבן ארוך. סמלו הנשר.

מרים "המגדלית" (Maria Magdalena). לאחר שנרפאה (לפי המסורת הכוונה לחטאים), שרתה את ישו ותלמידיו בהיותם בגליל. היתה נוכחת בכמה ארועים חשובים בחיי

ישו ובמיוחד בצליבה. היתה הראשונה, לפי גירסה אחת, שראתה את הקבר הריק ובישרה על כך לתלמידיו. מאריה מגדלנה נערצת כפטרונית של החוזרים בתשובה והמפורסמת שבכנסיותיה מצויה כיום בפריז (ה"מדלן"). מגדלנה מזוהה - במערב - עם מרים "החוטאת", שמשחה בשמן את רגלי ישו ומרים מבית עניה, שעשתה אף היא מעשה דומה. אבל בנצרות המזרחית אצל האורתודוקסים מפרידים בין השלוש.

+37 קאליגולה קיסר, עד 42 (נרצח). נכדו של אוגוסטוס (מצד אשתו) ובן מאומץ של טיבריוס. קאליגולה (המגף הקטן) הוא כינוי שניתן לו בילדותו. עלה לשלטון בהיותו בן 25 (נולד בשנת 12). כיום קשה לעמוד על אופיו ושלטונו בגלל נטיות של ההסטוריונים הרומים לתבל ביוגרפיות בסיפורים על מעשי אכזריות ושגיונות. כך למשל נאמר שציווה על הסנאט למנות את סוסו לתפקיד קונסול; בזבז את כספי האוצר על הוללות; הרבה בהריגת קושרים אמיתיים ומדומים מקרב האצולה הרומית; סחט כספים מעשירי רומא; אסף צבא על מנת לכבוש את אנגליה אבל לבסוף התחרט וציווה על הליגיונות ללקט צדפות על שפת הים כ"שלה האוקינוס"; בזבז את גאליה עד היסוד; העלה את אחותו למעמד אלה לאחר מותה בניגוד למסורת. קאליגולה נרצח בשנה הרביעית לשלטונו ע"י חבורת קושרים, ביניהם מפקד המשמר הפרטורי (קיסרי) ובמקומו מונה דודו קלאודיוס.

עם ישראל - במסגרת נסיונו של קאליגולה לחזק את מעמד הקיסר ע"י הפיכתו לאל - בכוח המסורת המזרחית - ציווה להעמיד את דיוקנו בכל המקדש, כולל בית המקדש בירושלים. בזכות השפעתו של ידידו אגריפא (נכד הורדוס) שוכנע שלא לעשות זאת. מאידך לא ניתן היה לבטל את הדרישה להעמדת פסל הקיסר בבתי הכנסת של הפזורה היהודית. לענין זה לא הועילה גם פנייתו של מושל סוריה. בזמנו, בשנת 38, נערכו פרעות ביהודי אלכסנדריה ע"י היוונים. ארוע הנחשב לתופעה החמורה הראשונה של אנטישמיות בהיסטוריה.

+40 הגות: נפטר פילון (55). נולד ופעל באלכסנדריה. הנציג החשוב ביותר של היהדות ההלניסטית בתפוצות. ניסה לשלב את האמונה הדתית וההגיון הפילוסופי. לתפיסתו היתה השפעה מכרעת על אבות הנצרות ובמיוחד אלו שפעלו ולמדו באלכסנדריה (רבים מחיבוריו תורגמו לעברית. Philo).

+42 קלאודיוס קיסר, עד 54 (נרצח). עלה לשלטון בגיל 31 (נולד בשנת 10). נכד למשפחת אוגוסטוס (מצד אישתו). בן דוד של טיבריוס ודודו של קאליגולה. נחשב למכוער וכבד הליכות ולכן לא מתאים לתפקיד ציבורי. עסק במחקר הסטורי. בעת רצח

קאליגולה ומקורביו נתגלה ע"י המשמר הקיסרי כשהוא מתחבא וכולו רועד מפחד. אבל במקום להורגו מונה, להפתעתו, כקיסר. בהמשך שילם למשמר סכום נכבד על מעשה זה. בניגוד לקודמיו (אוגוסטוס, טבריוס וקאליגולה) נקט במדיניות הרחבת האימפריה: כבש את אנגליה והרחיב את תחומי האחיזה בצפון אפריקה. זרז את עיור גבול הדנובה (יסד את קלן). נאלץ לסלק את היהודים והנוצרים מרומא לזמן קצר בגין הסיכסוכים ביניהם, שגרמו להפרות סדר חמורות. מאידך נקט במדיניות מאוזנת כלפי היהודים בשאר חלקי האימפריה ובמיוחד בסכסוכים הבלתי פוסקים שהיו מנת חלקם באלכסנדריה.

על חייו האישיים מסופר שהתגרש מאישתו ולאחר מכן הרג אותה ואת מפקד משמר הקיסר בחשד לקשר נגדו. אישתו השנייה, אגריפינה (בת למשפחת אוגוסטוס) הצליחה לשכנע אותו לאמץ כיורש את בנה נירון על פני בנו מאישתו הראשונה. מסופר עליו, כמו על קודמיו, שגרם להוצאתם להורג של רבים מבני משפחתו כמו גם אצילים (פרשים) וכ-40 סנטורים. קלאודיוס עצמו נפטר, כנראה מהרעלה (נאמר שנרצח ע"י אישתו אגריפינה).

בין חידושי העיקריים של קלאודיוס: מנוי מועצה מיעצת (מעין ממשלה) שהיתה מורכבת בעיקר מעבדים משוחררים.

על חייו של קלאודיוס ומשפחתו, (יורשי יוליוס קיסר), פורסמו מחקרים רבים ביניהם שני רומנים של רוברט גרייבס: "אני קלאודיוס" ו"קלאודיוס האלי" (תורגמו לעברית) שעובדו בהצלחה רבה לטלוויזיה.

בריטניה - הצבא הרומי פולש וכובש את אנגליה.

ארץ ישראל - מלכות אגריפא I, עד 44.

המינוי נעשה ע"י ידידו הקיסר קאליגולה (41) ואושר ע"י קלאודיוס (42). לפני כן (37) מונה לשליט על נחלאות דודו פיליפוס (עמק החולה, הגולן, הבשן וחורן) ובהמשך גם את נחלאות דודו אנטיפאס (הגליל ועבר הירדן). בסמוך לאחר מכן יעץ לקאליגולה לבטל החלטתו ולא להעמיד את דיוקן.

בנו של אנטיפאטר. נולד (-10) משנרצח אביו ע"י הורדוס נשלח ע"י אמו מרים החשמונאית לרומא. כאן התידד עם משפחת הקיסר.

היה מקורב לחוגים היהודים השמרנים. רדף את היהודים הנוצרים. מתוך כבוד לאזרחיו היוונים והמתיוונים תרם לבניני ציבור בלבנון וארח את המשחקים שנערכו בקיסריה לכבוד קלאודיוס. במותו היה בנו אגריפאס II בן 17. כתוצאה מכך חזרו נחלאותיו לשלטון ישיר על רומי.

אגריפא II, בנו של אגריפא I, נער בן 17, מתמנה אחראי לענייני בית המקדש בירושלים. בהמשך מונה שליט דרום לבנון (50) אבל ויתר על השטח בתמורה לנחלאות הגולן, הבשן וחורן (53) לאלו

+41

+44

נוספו גם החולה והכנרת (54) והגליל ויתרת עבר הירדן (61). כשהחל המרד הגדול (66) ניסה להרגיע את הכוחות אבל ללא הצלחה, יתרה מכן יחדית צבא ששלח לירושלים נכנעה למורדים. לאחר מכן שיתף פעולה עם טיטוס (70) בדיכוי המרד (אחותו בריניקי היתה אהובתו של טיטוס). אגריפא המשיך לשלוט עד מותו כנראה בשנת 95 לספירה.

+45 דת: פאולוס "השליח" (שאל התרסי), שלא הכיר את ישו, יצא למסעותיו במטרה להפיץ את הנצרות - בנפרד מהיהדות. עד שנהיה נוצרי היה שמו שאל התרסי. כלומר, אזרח העיר תארסוס שבדרום מזרח אסיה הקטנה. מכאן נשלח ע"י הוריו לירושלים על מנת ללמוד אצל רבן גמליאל. לאחר שנצלב ישו נהיה לאחד משונאי הנצרות. יום אחד נשלח לדמשק על מנת לעצור את התפשטות הנצרות. בדרך ראה לפתע אור מסנוור ושמע קול קורא: "שאל, שאל, שאל למה תרדפני?" התגלות זו הביאה למפנה בלבו. כשהגיע לדמשק התחבר עם הנוצרים והיה לחסיד נלהב של ישו. לאחר זמן חזר לירושלים שם שינה שמו משאל לפאולוס. כאן התיידד עם מקורביו (שליחיו) של ישו: שמעון (פטרוס), יעקב (גיימס) ויוחנן. אלה קבעו שמעתה יהיה תפקידו להפיץ הנצרות בין הגויים. פאולוס יצא לאנטיוכיה, קפריסין, דרום אסיה הקטנה וכו'.

בניגוד לשליחיו הותיקים של ישו סבר פאולוס, שאין המתנצרים צריכים להתגייר ואינם חייבים לקיים מצוות ישראל. בסופו של דבר נקבעה פשרה לפיה פעלו השליחים מקיימי המצוות בעיקר בין יהודים ואילו פאול ואנשיו בין הגויים (הנוצרים מקיימי מצוות פעלו ככת שמרכזה בעיירה פחל ממזרח לירדן, עד למאות הראשונות לאחר המעבר לנצרות). פעולתו של פאול הביאה לתפוצתה המהירה של הנצרות - במידה מסוימת בגלל ההחמרות שקבעו הרבנים על הגויים שביקשו להתקבל לקהילה היהודית. בזכות פועלו נחשב פאולוס כמיסדה האמיתי של הכנסייה הנוצרית. בסופו של דבר נעצר בקיסריה, אך בזכות היותו אזרח רומי הועבר הדיון בהאשמות נגדו לבית הדין הקיסרי ברומא, מקום בו מת, כנראה בכלא, בשנת 67 לספירה.

+49 מזרח אירופה - השבטים הגותים מתישבים לאורך נהר הויסטלה (היום בפולין).

עם ישראל: צו לגירוש היהודים מרומא עקב ויכוחים חריפים עם הנוצרים שגרמו להפרת הסדר הציבורי. הצו לא הוצא לפועל בסופו של דבר.

+54 נירון קיסר. עד 68 (התאבד). האחרון לבית יוליוס-אוגוסטוס. בנה של אגריפינה, אישתו של הקיסר קלאודיוס שאימץ אותו כבן יורש. התמנה

כקיסר ע"י המשמר הקיסרי בהיותו בן 16 (נולד 37). כשהחל למשול היה נתון לחלוטין להשפעת אימו. כעבור 5 שנים הצליח להשתחרר ממנה ואף ציווה להורגה. בהמשך הפקיד את ניהול הממלכה בידי שני יועצים: האחד, מורו, הנואם והפילוסוף סנקה, והשני מפקד המשמר בורוס. בהמשך (62) ציווה להרוג את אישתו על מנת להנשא לאישה שהתאהב (אביה, אוטו, עתיד לשמש זמן קצר כקיסר). באותה שנה נפטר מפקד המשמר ואילו סנקה פרש מרומא. מכאן ואילך התדרדר מעמדו ונעשו מספר נסיונות למרוד בשלטונו, ביניהם הקשר החמור ביותר שנירקם כנגדו ברומא, שהביא למעצרו של 44 איש, מהם 18 שהוצאו להורג או התאבדו, כולל מורו הזקן סנקה. (ר' +65). כעבור שנה גם פרץ המרד הגדול בארץ ישראל (66 עד 70). כעבור שנתיים (68) מרדו בו גם הלגיונות באיטליה, שמינו במקומו את גאלבה כקיסר. נירון ניסה להמלט ולבסוף התאבד בטרם נתפס.

סביב דמותו של נירון נרקמו סיפורי השמצות רבים: הוללות ברחובות העיר, נטיה לראות עצמו ככל יכול, במרוצי מרכבות, בשירה, במוסיקה ובתיאטרון. כל אלה תחומים שנחשבו לבלתי ראויים לחלוטין לאיש ציבור בכלל ולקיסר בפרט. משפרצה שרפה גדולה ברומא (64) אף האשימו אותו שהצית את העיר בעצמו על מנת שיוכל לנגן בנבל לאור הלהבות (למעשה לא היה כלל בעיר). כמו כן נאמר שהעליל על הנוצרים שהם שרפו את העיר. אם אכן נאמר כך, הרי שזו גם התזכורת הראשונה של הנצרות כאמונה נפרדת מהיהדות וכן תחילת רדיפתם ע"י הממסד הרומי.

64 ארועים: רומא עולה באש. תחילת רדיפת הנוצרים ככת בלתי חוקית ומסוכנת ליציבות השלטון (מואשמים בהצתת העיר).

עיוור ואדריכלות: רומא -

פורטה מאג'ורה: שער מונומנטל ובנין באזיליקה העשויים מאבנים בסיתות גס.

"ארמון הזהב" של נירון. לאחר השריפה הגדולה (64) החל נירון בשיקום העיר. בין השאר הפקיע שטח ענק של 810 דונם במרכז העיר, במטרה לחבר בין המתחמים הקיסריים, שהיו פזורים על גבעת הקאפיטול וגבעות אחרות. בשטח גדול זה, על גבעת אסקולין הקים ארמון, שכלל בין השאר אולם קטן בצורת מתומן עם כיפה (קוטר 13 מטר גובה 9 מטר) שהיה בזמנו חידוש גדול בתחום פיתוח הקימרון ואשר נתן השראתו לדורות הבאים. ממול למגורים יצר אגם מלאכותי וגנים, שכללו ביתנים, שערים, מרחצאות, מזרקות ושדרות פסלים, ביניהם דיוקן ענק, מברונזה מוזהבת, של הקיסר עצמו.

הפקעת השטח גרמה לתסיסה כללית הן של בעלי הרכוש והן של ההמון. לכן מיהר ווספסיאנוס, יורשו של נירון, לפתוח את הגנים והביתנים לקהל הרחב. כמו כן יבש את האגם על מנת לבנות עליו אמפייתאטרון חדש הידוע בשם "קולוסיאום" (הגדול). עם השנים נהרס הארמון ובמקומו

השתלטו המורדים על מחוזות יהודה, הגליל והגדה המזרחית של הירדן.

פלביוס ווספסיאנוס (אספסיאנוס) ובנו טיטוס, הגיעו עם 60,000 איש לדכא את המורדים. ציפורי פתחה שעריה ונכנעה, אחריה טבריה. יודפת נפלה לאחר 47 יום של מצור.

ספרות: נפטר **פטרוניוס**, סופר רומי. זכור בזכות רומן העלילות "סאטיריקון" (סאטירות). שרדו רק קטעים (כעשירית החיבור כולו) ביניהם "המשתה", הנחשב לגולת הכותרת של כתיבתו. הספר שימש גם כנקודת המוצא לסרט "סאטיריקון" של פליני. פטרוניוס נודע בזמנו כבטלן ורודף תענוגות. עם זאת מילא כמה תפקידים ציבוריים במרץ והגינות. כמו כן נמנה על הצוות המצומצם של יועצי הקיסר נירון. כאשר הלשינו עליו שניסה לקשור כנגד הקיסר נאלץ להתאבד. לפני כן שלח לנירון כתב גינוי הנפתח במילים "האדון, האל והמוקיון האכזרי". מאימרותיו: "איזהו הסופר? השנוא על העשירים"; "כאדון כן משרתו"; "מסביב מים וצימאון צורב את הגרון"; "קל לאדם להחזיק אש בפיו מאשר סוד" (Petronius).

דת: נפטר **פטרוס** (שמעון בן יונה). קדוש נוצרי. זקן מאמיניו של ישו. הוצא להורג ברומא. יש סוברים שבתאריך זה נפטר **פאולוס** (יהושע התרסי), שהיה במעצר ברומא.

גאלבה קיסר, משל 7 חדשים (נרצח).

אותו (Otho) מתמנה לקיסר ע"י הצבא משל 3 חודשים אבל הובס ע"י ויטליוס והתאבד. ויטליוס מתמנה לקיסר ע"י הצבא. משל 6 חודשים. הובס ע"י ווספסיאנוס ולאחר מכן נרצח ע"י חייליו. ווספסיאנוס קיסר, עד 79. הראשון ממשפחת פלאביוס.

עיוך ואדריכלות: רומא -

"**פברוס** השלום". המשך ארגונה של לב רומא.

ארץ ישראל - סוף המרד הגדול: נפילת ירושלים ושריפת המקדש ע"י צבא רומי בראשות טיטוס, בנו של ווספסיאנוס. יש הסוברים שבזמן המרד נהרגו כמיליון יהודים בישראל ותומכיהם ברחבי האימפריה. המאחז האחרון נפל לאחר התאבדות הקנאים במצדה (73).

בין המתנגדים למרד: המלך אגריפס II, שניסה לדכא את המתקוממים בשלבים הראשונים; יוסף בן מתתיהו, מפקד הגליל, שהסגיר עצמו לרומים; רבן יוחנן בן זכאי, שנמלט מירושלים בעיצומו של המצור, התייצב לפני ווספסיאנוס

הוקמו מספר בנינים ציבוריים. בתקופת הרנסאנס, במאה ה-16, נתגלו באתר שרידי חדרים, ביניהם החדר המתומן, שנחשבו בטעות למערה מלאכותית (גרוטו). אלה כללו גם עיטורים פנטאסטיים שזכו לשם "**גרוטסק**" יאשר מקור השראה לצייר רפאל ומקורביו, כמו גם לממשיכי דרכם עד למאה ה-19.

מתחם ארמון "הזהב" של נירון מסמן את תחילתו של סגנון הארמונות הקיסריים, שנבנו בהמשך (כולם נהרסו): ארמון שושלת ווספסיאנוס על גבעת הפאלאטין, שגם בשרידיו נמצאו חדרים מתומנים; המתחם הקיסרי של אדריאנוס, בכפר טיבולי יליד רומא; מתחם ארמון הקיסר מאגנסטיוס בסיציליה וכן מתחם ארמון הקיסרים בקונסטנטינופול.

במאות הראשונות לאחר המעבר לנצרות (ר' 321) עתידים להבנות אולמות הנצחה רבים בצורת מתומן עם כיפה - זאת לעומת האולמות העגולים ששימשו כאולמות קבורה (מוסוליאום).

הגות: נפטר **סנקה** (70). נולד בקורדובה, ספרד ופעל ברומא. מדינאי, נואם, מחזאי ופילוסוף סטואי (Seneca). הואשם בבגידה והתאבד במצוות הקיסר נירון, שהיה תלמידו החשוב ביותר. מדבריו: "יש לשמוע בקור רוח את גערות הטיפשים". "הצלחה הופכת חטאים כבדים למכובדים". קבע את המושג "חרות פיוטית": = זכות המשורר "לטפל בעובדות" בצורה סיפורתית (Licentia Poetica).

מדע: **הרו** (Hero) מאלכסנדריה. מדען וחוקר הגיאומטריה. זכור בעיקר בזכות הנוסחה לחישוב שטח המשולש (קרויה על שמו) והמצאת מנוע קיטור: מיכל מים עם פיות צדדיות מכופפות, שנתלה מעל לאש. כשהמים בכדור הפכו לאדים החלה תנועה סיבובית של הכדור כתוצאה מפליטתם דרך הפיות (למעשה מעין פעולת טיל). בחיבורו החשוב ביותר על הגיאומטריה, שנתגלה בשנת 1896, נתן הסבר לחישוב צורות גיאומטריות (פוליגונים) שונות כולל עיגול, אליפסה, חלקי פרבולה וכן שטח פני הכדור, החרוט, הגליל ועוד.

בנוסף פיתח שיטה לחישוב משוער של שורשי מספרים, בדומה לזו הנמצאת כיום בשימוש במרבית המחשבים. חיבוריו האחרים עוסקים בנושאים כגון גיאודזיה, סטריאומטריה, חישובי מרחקים גדולים באמצעו לקוי הירח, חישוב זווית החזר אור על ידי מראות. מעבודותיו בתחום המכניקה נותרו שלוש עבודות בכתב, שבהם מוסברת פעולתם של מכשירים כגון מכונות הפועלות על ידי הטלת מטבע, מיזרקות ועוד.

ישראל - המרד הגדול, עד 70. רצח היהודים בקיסריה ושוד אוצר בית המקדש בידי הנציב הרומי בירושלים, נחשבים לגורמים מידיים להתפרצות המרד. לאחר נצחונות ראשונים

- 95 **ספרות:** נפטר **קוינטיליאנוס** (60). נואם רומי. יליד קואלאהורה, ספרד. פעל ברומא. ספריו שימשו במשך דורות כספרי לימוד השפה הלאטינית (Quintilianus).
- 96 נרווה קיסר, עד 98. מיסד שושלת "האנטונינים": בדרך כלל מפקדים שאומצו כבנים. (משלו עד שנת 192).
- 98 טראיאנוס קיסר, עד 117. בנו המאומץ של נרווה. הקיסר הראשון שנולד (+53) מחוץ לאיטליה (ספרד). בזמנו הגיעה האימפריה הרומית לשיאה הגיאוגרפי, אבל המבנה הכלכלי-חברתי הפנימי המעורער המתקיים בעיקר מהעדד לחץ חיצוני של ממש. בניגוד לרוב קודמיו והקיסרים שאחריו חידש את הרחבת האימפריה: כבש את דאקיה (100 עד 106. היום רומניה). פלש לנהריים, (115), ניצח את הפארתיים והגיע עד חוף המפרץ הפרסי. נפטר בדרכו מאנטיוכיה לרומא בהיותו כבן 64.
- אדריכלות:** רומא -
"פורום טראיאנוס", כולל עמוד טראיאנוס (הושלם 113). תוכנן ע"י אפולדורוס מדמשק.
- המאה השנייה**
100 עד 199
- 102 **ספרות:** נפטר מרקוס **מארטיאליס**. משורר רומי. יליד בילביליס, ספרד. פעל ברומא. זכור בזכות מכתבים על שגינותיה של החברה הרומית של זמנו. מאימרותיו: "אי אפשר לי לחיות לא עמך ולא בלעדיך" ו-"הפחד הוא מושל עריץ" (Martialis).
- חידושים:** סין - ראשית השימוש בנייר.
- 106 **ארץ ישראל - ממלכת הנבאטים** (דרום עבר הירדן והנגב) הופכת מושבה רומית בשם ערביה.
- אדריכלות:**
פטרה (עבר הירדן) - סוף תקופת הזוהר של מקדשים וקברות חצובים בסלע הטבעי.
אפסוס (אסיה הקטנה) - ספרית צלזוס. שילוב צורות קלאסיות וקשתות.
- 110 **הסטוריה:** נפטר **יוספוס פלאביוס** (73). מחבר תולדות עם ישראל והמרד הגדול. בן למשפחת כהנים (יוסף בן מתתיהו). מונה למפקד הגליל בעת המרד הגדול (66 עד 70 לספירה). לאחר שנפלה המצודה האחרונה נמלט עם קובץ לוחמים למערה, שם החליטו להתאבד על מנת שלא ליפול בשבי. אבל יוסף בן מתתיהו ואחד המפקדים בחרו להסגיר את עצמם בידי ווספסיאנוס. בסופו של דבר שוחרר ועבר לרומא, מקום בו זכה להצלחה בזכות חיבוריו ההסטוריים.
- 72 **עיוור ואדריכלות:**
רומא - הקולוסאום. הזירה הראשונה (אמפיתאטרון) הבנויה מאבן ברומא. מהמבנים המרשימים הבודדים ששרדו מהתקופה העתיקה (הושלם 80).
גרש (עבר הירדן) - הפורום, תיאטרון ל-3000 צופים, מקדש זאוס אולימפוס (שופץ 66-161).
- 79 טיטוס קיסר, עד 81. בנו של ווספסיאנוס.
- ארועים: חורבן פומפיי, הרקולונאום וסטבאיי**
בהתפרצות הר הגעש וזוביוס. גילוי הערים הללו מתחת ערימות האפר, בסוף המאה ה-18, היווה תפנית חשובה להבנת החיים באימפריה הרומית.
- פיסול:**
רומא - דיוקן (ראש) של ווספסיאנוס. סגנון הלניסטי-רומי תיעודי.
- אדריכלות:**
רומא - שער טיטוס.
צרפת - אמפיתיאטרון ב-ארל, צרפת (הושלם 120).
- פילוסופיה:** נפטר **פליניוס "הזקן"** (52). חוקר רומאי. נולד (23) ב-קומו, איטליה ופעל ברומא. עסק בפעילות ציבורית. כתב על הטבע, המלחמה, **האמנות**, ההסטוריה ועוד. נהרג בעת התפרצות הר הגעש וזוביוס, כאשר התקרב מדי לחוף עם ספינתו (Plinius).
- 81 דומיטיאנוס קיסר, עד 96 (נרצח). בנו של ווספסיאנוס ואחיו של טיטוס, אחרון הקיסרים ה"פלאבים".
- 89 סין - צבא סיני מביס את שבטי שונג-נו במונגוליה. יש הטוענים שהשונג-נו הם ההונים ומכאן שהפלישה הסינית למונגוליה היא שגרמה לתגובת שרשרת שתוצאותיה **נדידת העמים** הגדולה מערבה - עד גבולות רומא ולבסוף לנפילתה של רומא.
- חידושים:** אזרחות רומית לכל תושבי איטליה.
- 92 **אדריכלות:** רומא -
"דמוס אוגוסטיאנה" הארמון הקיסרי על גבעת הקפיטול. האדריכל ראביריוס (Rabirius).

- 113 ספרות:** נפטר **פליניוס "הצעיר"** (61). יליד קומום, איטליה. אחיינו של פליניוס "הזקן". פעל כקונסול ברומא ומושל פרובינציה בתקופת טריאנוס. זכור בזכות קובץ מכתביו המתארים, בכשרון ספרותי, את חיי היומיום והממלכה בתקופתו (תורגם לעברית. Plinius).
- 115 עם ישראל: מרד יהדות התפוצות, עד 117.** נוכחותם של הרומאים בנהרים עוררה את היהודים למרד. טריאנוס נאלץ לסגת לסוריה. המרד דוכא ע"י מפקד הידוע במסורת ישראל בשם קיטוס. בו זמנית מרדו גם היהודים בגבולות האימפריה. מעט מאוד ידוע על ארועים אלה, אבל לפי הערכה המרד הסתיים בחיסול יהודי קרינאיקה (לוב), קפריסין ומצרים - למעט אלכסנדריה. יש סוברים שהמרד התפשט גם בישראל, אלא שכאן לא זכה לתהודה זה ממש.
- הסטוריה:** נפטר **טאקיטוס** (60'). נולד כנראה בצפון איטליה ופעל ברומא. כתב בעיקר על תקופת טריאנוס. זכור גם בזכות סגנונו המלוטש (תורגם לעברית. Tacitus).
- 117 אדריאנוס קיסר, עד 138.** נולד (76) כנראה בספרד. קרוב משפחה ובן מאומץ של טריאנוס. מיד עם הכתרתו החזיר את הצבא לסוריה. חזר לרומא (118 עד 121). מכאן החל את ביקורת המחוזות והגבולות: גאלה, גרמניה, בריטניה, (חומת אדריאנוס), וספרד (חורף 122). מכאן המשיך מזרחה לאסיה הקטנה, אתונה, הבלקנים וחזרה לרומא (128 עד 128). בהמשך עבר דרך צפון אפריקה, מצרים וסוריה. ביקר בגרש, פטרה, יריחו, ירושלים ועזה (129) ומצרים (130). כאן טבע בן לויתו אנטינוס שהפך מיד למושא נערץ על רבים בקהיליה היוונית. יש סוברים שבהקשר זה פירסם את הצו האוסר סירוס או הטלת כל מום אחר בילדים, כולל מילה; צו שהסעיר את הקהיליה היהודית וגרם למרד בר כוכבא (ר' 132). אבל יש הסוברים שצו זה כמו גם ההחלטה להפוך את ירושלים לעיר רומית (איליה קאפיטולינה) נקבעו דווקא לאחר המרד. לאחר דכוי המרד חזר לרומא ולא יצא עוד למסעות עד מותו, כעבור 3 שנים בהיותו בן 62.
- אופנה:** מזמנו של אדריאנוס החלו הקיסרים לגדל זקן.
- 120 הסטוריה:** נפטר **פלוטרכוס** (74). יליד בואטיה, יוון. כתב כ-227 חיבורים. זכור בעיקר בזכות ביוגרפיות על חיי מצביאים ומדינאים דגולים, שפעלו ביוון ורומא. לסגנונו נודעה השפעה מכרעת על מחברי הסטוריות באירופה מהמאה ה-16 ועד ה-19 (תורגם לעברית. Plutarchus).
- 125 זת: הודו - ועידת כהני דת מחליטה על צורת פסלו של בודהא.**
- 127 ספרות:** נפטר **יובנאליס** (62'). מחזאי סאטירי. יליד אקינום, איטליה. פעל ברומא. מאמרותיו נבעו כמה מושגים: "לחם ושעשועים" "מי ישמור על השומרים?" ועוד. על שמו המושג סאטירה יובנאלית: ביקורת אירונית ומרה, כולל עקיצות אישיות, כעס, זעם מוסרי ופסימיזם. נחשב בעיני רבים לאחרון המשוררים הגדולים שקמו לרומי (Juvenalis).
- 132 ישראל - מרד בר-כוכבא.** נמשך 3 שנים, עד נפילת ביתר בשנת 135. הסברה היא שהמורדים המתינינו עד שהקיסר אדריאנוס הגיע למחוזות הים השחור. בשלבים הראשונים היתה למורדים הצלחה: הצבא הרומי פינה את ירושלים מחשש לכיתור. הלגיון ה-22, שהוזעק ממצרים, הושמד (ארוע נדיר בתולדות רומא). אבל בשלב זה (קיץ 134) חזר הקיסר למזרח התיכון והחל לרכז את מיטב הלגיונות מכל קצות הממלכה ואף נטל לידיו את הפיקוד. לאחר שנפלה ביתר, המעוז האחרון של המורדים, נערך טבח של האוכלוסיה היהודית באזור יהודה (מרכז המרד), כולל המנהיגות הרוחנית ("עשרה הרוגי מלכות") ביניהם רבי עקיבא. עם זאת, כמעט ולא נפגעו יהודי ערי השפלה (יבנה, אשדוד ועזה), הגליל ועבר הירדן. נראה שמטרתו של אדריאנוס היתה לחסל את המרכז הלאומי-דתי ביהודה וירושלים, מבלי לעורר סערה כללית בקרב הקהילות היהודיות, הן אלו שבתוך האימפריה והן אלו שמעבר לגבול בבבל ובערב. כדי למנוע מרד שלישי ביטל את מחוז יודיאה (יהודה) וסיפח אותה לסוריה (סוריה-פלסטינה). כמו כן אסר, בנוסף למילה, את הכניסה לירושלים, קיום מועדים, שמירת שבת, שמיטת שדות, הוראת התורה והסמכת רבנים. למרות הטבח הגדול בעקבות המרד, נראה שהיהדות בכללה זכתה לאהדה גוברת בין העמים, והמקורות מציינים את מספרם הגדל של גרי הצדק. תופעה זו מרמזת על הצטרפות מאמינים רבים לא רק ליהדות אלא גם לנצרות ולאמונות אחרות בעלות מסר רוחני-מוסרי. הנצרות, בשלב זה, עדיין נתפשה כחלק מהיהדות - בניגוד גמור לרבנים שראו בהם כופרים, ואוהדי בר כוכבא ששנאו את הנוצרים מכיוון שלא השתתפו במרד. אבל נראה שאדריאנוס התעלם מהמחלוקת הפנימית - מה גם שנוצרים רבים היו עדיין יהודים שומרי מצוות - ובחר להטיל גם עליהם את איסור הכניסה לירושלים. רוב ההסטוריונים המודרניים סוברים שמרד בר כוכבא נבע מאי הבנה טראגית בין הקיסר והיהדות. אדריאנוס מכל מקום, זכור גם כמי שעשה לקידום התרבות והפסקת מלחמות

הכיבוש - בניגוד גמור להשמדת האוכלוסייה שביצע ביהודה.

135 עיור: ירושלים -

אדריאנוס מצווה על הריסת העיר ובניתה מחדש תחת השם "איליה קאפיטולינה", עם אוכלוסייה נאמנה של 58,000 איש. יסודותיה של העיר החדשה, כולל הקארדו והדקומנוס, ניכרים היטב עד היום.

אדריכלות:

מבנים עיקריים מתקופת אדריאנוס (משנת 118 עד 138): רומא -

הפנתיאון (עד 128). המבנה הרומי החשוב ביותר שנתר כמעט בשלמותו.

וילה אדריאנוס, טיבולי, איטליה. (עד 138).

המוסולאום של אדריאנוס (עד 139). היום קסטל ס' אנגילו.

יוון - שיקום המתחם הקדוש, דלפי. השלמת מקדש זאוס אולימפוס, אתונה. היסודות מימי פיסיסטראטוס (946-).

גרש (עבר הירדן) - שער הנצחון וההיפודרום. אפשר שלעת זו גם הוצבו מרבית העמודים ברחובות וכיכרות העיר, לקראת או בעקבות ביקורו של אדריאנוס במקום (129-139).

קיסריה - ההיפודרום, בנין אבן במקום המבנה הזמני מתקופת הורדוס. ההיפודרום (90x450 מ') הוקף ב-20 שורות מושבים ל-30,000 איש. במרכז (SPINA) מוקמה תעלת מים ברוח 7.4 עם אובליסק בגובה 27 מ'.

בעל בק (לבנון) - מקדש יופיטר. סגנון הלניסטי-רומי. הבניה נמשכה מתחילת המאה ועד לשנת 250.

138 אנטוניוס פיוס קיסר, עד 161. בן למשפחה רומית

מגאליה, עם מסורת של שרות ציבורי (אביו וסבו שימשו כקונסולים). אומץ כבן יורש ע"י אדריאנוס. ב-23 שנות שלטונו שרר שקט בממלכה. למעט מספר מרידות צבאיות במחוזות המערב, שדוכאו ללא זעזועים נוספים. לאחר מותו, בהיותו בן 75, העביר את כס הקיסרות לאחים מרקוס אורליוס ולודיוס וורוס, כפי שנצטווה ע"י אדריאנוס. הכנוי פיוס (הצדיק) אולי בזכות פועלו למען בנות העניים להן הקים (141) מוסד צדקה לזכר אישתו.

140 ארץ ישראל - ביטול בפועל של גזרות אדריאנוס,

למעט איסור הכניסה לירושלים.

המרכז היהודי עובר לגליל. האספה ב-אוושה מחדשת את הנשיאות, הסנהדרין ומסורת "התנאים" (דור רביעי ואחרון), עד חתימת התלמוד בשנת 220.

161 מרקוס אורליוס קיסר עד 180. נולד ברומא ונפטר

בסמוך למצודת הגבול וינדובונה (וינה). זכור בזכות ספרו "מדיטאציות" (הרהורים) ונערץ ע"י דורות רבים כהתגלמות הקיסר הפילוסוף ברוח כתבי אפלטון. אורליוס השתייך לקבוצה קטנה של משפחות האצולה הרומית שחלשה על ניהול

האימפריה מאז ימי הקיסר ווספסיאנוס. בהיותו בן 17 אומץ ביחד עם אחיו ע"י הקיסר האדריאנוס, שנפטר באותה שנה (138). לאחר מכן שרת ברציפות בתפקידים ציבוריים. משנפטר הקיסר אנטוניוס פיוס (161) נבחר כקיסר. לעת זו כבר היה כבן 40. בשמונה השנים הבאות חילק את נטל השלטון ביחד עם אחיו (נפטר 169). בזמנו של מרקוס אורליוס החל הלחץ על גבולות האימפריה. הפארתים חדרו לסוריה (2/161) והגרמנים חצו את הדנובה והגיעו עד לצפון איטליה (166 עד 172). מלחמות אלו כמו גם מספר מרידות של מפקדי צבא ומגפות דבר חוזרות ונשנות עתידות לאפיין את גורל האימפריה מכאן ואילך.

בהיותו כבן 56 (177) מינה את בנו בן 16 כקיסר שותף (לימים קומודוס) ויחד שלטו עוד שלוש שנים. הסברה היא שפעל כך בלידת ברירה הן מתוך חשש לגורל בנו והן מתוך רצון למנוע מלחמת אזרחים בהעדר יורש מתאים.

הפלוסופיה של מרקוס אורליוס כפי שהיא מופיעה בספרו "מדיטאציות" קרובה לרוח הסטואית אליה נוסף נופך של התלבטות פסימיות ותחושה של אחריות הנובעת מכובד התפקיד המוטל עליו. מבחינה דתית האמין בקיומה של תבונה עליונה המנחה את העולם, תפיסה הקרובה לניאופלאטוניזם העתידי להופיע בהמשך.

166

ארועים: מגפת דבר. תחזור ותתקוף עד סוף המאה. במשך תקופה זו הלכה והתדלדלה האוכלוסייה והכלכלה במערב האימפריה - (איטליה, גאליה, ספרד ובריטניה) כנראה בגלל מגפות. לעומת זאת נשמרה יציבות יחסית בצפון אפריקה, יוון, אסיה הקטנה והמזרח הקרוב - סוריה, לבנון ומצרים.

דת: הבודהיזם מגיע לסין דרך אפגניסטן ומונגוליה.

חידושים: תחילת גידול תולעי משי בסין.

170

מדע: פטולומאוס, הגיאוגרף הנוודע מאלכסנדריה, מכין מפות של 26 ארצות.

אמנות:

נפטר **פאוזאניאס**. החל לפעול 143. ערך מסעות וחקר את אתרי יוון ואמנותה. בטרם הגיע ליוון סייר במרבית הארצות לאורך החוף המזרחי של הים התיכון ואיטליה. בסופו של דבר קיבץ את החומר שאסף ב-10 כרכים. הערך הראשון - אטיקה (אזור אתונה). כל תאור של אתר חשוב מתחיל בתקציר טופוגרפי והיסטורי ולאחר מכן מספר מילים על חיי היומיום, טקסים, אמונות, אגדות וסיפורי עם. עיקר ענינו ביצירות האמנים הקשורים למרכזים הדתיים באולימפיה, דלפי, אתונה ועוד. כמו כן, גילה נטיה לתאורי נפלאות גיאוגרפיים, כגון סימנים המעידים על וואם של רעידת אדמה, גיאיות ושפל, הקרח בים הצפוני,

העדר צל בצהרי היום הארוך בדרום מצרים (Pausanias).
נאמר על פאוזאניאס שבלעדיו לא ניתן היה להבין את
עתיקות יוון.

פיסול: רומא -

הקיסר מרקוס אורליוס רכוב על סוס (היום בכיכר
קאמפדוליו ברומא) - מפסלי הברונזה הבודדים שנתרו
מימי קדם, היות והנוצרים האמינו שהוא דמות הקיסר
קונסטאנטין I "הגדול", הנחשב לקדוש.
עמוד מרקוס אורליוס. סגנון תאור פשטני הנחשב כאופייני
לתחילת הקיסרות המאוחרת.

ציור: רומא -

מתקופה זו שרדו דיוקנות בצבעי שעווה שנתגלו בקברות
מצרים.

אדריכלות: אספנדוס (אסיה הקטנה) -

תיאטרון (הושלם 180), נשמר כמעט בשלמותו למעט
העמודים שעייטרו את קיר הבמה.

180

קומודוס קיסר, עד 192 (נרצח). בנו של מרקוס
אורליוס קיסר, ואחרון הקיסרים ה"אנטוניניים".
זכור בגין שגיונותיו ואכזריותו. נראה שהיה
מעורער מבחינה נפשית. רצח את אחותו ואת
יועצו וכן מספר סנאטורים - כולם בחשד לקשר
נגדו. האמין שהוא התגלמות הרקולס הכל יכול.
ציווה לשנות את שמה של רומא לקולוניה
קומודינה (עירו של קומודוס). נהג להשתתף
במלחמות זירה - מעשה שגרם לזעם ציבורי
מאחר ועיסוק זה יוחד רק לעבדים. לבסוף
הצליחו יועציו לגרום להריגתו בעת מאבק עם
אחד הלודרים בזירה.

193

פרטינאקס קיסר (נרצח). בנו של עבד משוחרר.
שרת בהצטיינות במלחמות נגד הגרמנים. מונה
מושל העיר רומא בסמוך לאחר רצח הקיסר
קומודוס. למרות גילו (67) מונה כקיסר ע"י
הסנאט. אבל נרצח ע"י קבוצת קציני צבא כעבור
שלושה חודשים.
דידיוס קיסר. מונה לתפקיד ע"י המשמר הקיסרי
לאחר שזכה במכרז בו הציע את סכום הכסף
הגדול ביותר. השתייך לאחת המשפחות
המכובדות והעשירות ביותר בצפון איטליה (אזור
מילאנו). שירת שנים רבות בתפקידים ציבוריים.
קנית תפקיד הקיסר גרמה לשערוריה ודרישה
לקרוא מיד לצבא להתערב. כעבור 4 חודשים
הגיעו לעיר לגיונות הדנובה שהרגו את דידיוס
ובמקומו מונה המפקד הכללי של צבאות גבולות
הצפון ספטימוס סוורוס.

ספטימוס סוורוס קיסר, עד 211. ראשון
הקיסרים הסווריים. בזמנו איבדו רומא ואיטליה
את עליונותן. הקיסר נהיה למלך והמשטר הפך
ביסודו לדיקטטורה צבאית.
בן למשפחה רומית מכובדת מעיר הספר לפטיס
מאגנה (היום בלוב). שרת כחבר הסנאט מגיל 33
(176) ונבחר לקונסול (190). כשנרצח קומודוס

(192) שרת כמפקד צבא הדנובה (היום אוסטריה).
לאחר שנרצחו פרטינאקס ודידיוס נכנסו הלגיונות
שבפיקודו לאיטליה ואלה הכתירוהו כקיסר
בהסכמת הסנאט. בהמשך החליף את המשמר
הקיסרי (15,000 איש) ביחידות צבא נאמנות.
במקביל מינה את מפקד הצבא באנגליה כסגן
ואילו מפקד הצבא במזרח הובס על ידו בקרב.
לאחר מכן חזר מערבה והביס מרד בראשות
מפקד הצבא החונה ב-ליאון. עם שובו לרומא
הוציא להורג 30 סנאטורים שתמכו ביריביו ומינה
את בנו כקיסר ושותף (לימים קארקאלה).

בדומה לקודמיו נאלץ להלחם בפארתיים שפלשו
לסוריה (197) ומכאן המשיך במסע לאורך
הגבולות. בשובו לרומא (202) הנהיג מספר
שינויים, שגרמו להפיכתה של הקיסרות לעריצות
צבאית: התיר ללגיונרים לשאת נשים והעלה את
שכרם. הקטיף את מספר הלגיונות בראשות כל
מפקד מחוז על מנת לצמצם את המרידות. מינה
יועצים ממעמד הפרשים שלא שרתו בסנאט. כמו
כן הנהיג מספר רפורמות שהביאו לקידום
האיכרים על חשבון המשפחות העשירות
הוותיקות (אצילים) ושיפור ההכנסות לאוצר
המדינה. ספטימוס סוורוס נפטר ממחלה בעת
מסע להכנעת צפון בריטניה (סקוטלנד). יורשיו
המשיכו לשלוט עוד 24 שנים (עד 235).

ג'וליה דומנה (Domna) נפטרה 217. אשתו השניה
של הקיסר ספטימוס סוורוס ואמו של הקיסר
קארקאלה. בתו של הכהן הגדול במקדש
הבעל/אל השמש (אלוה גאבולוס) בעיירה הסורית
אמסה (היום חומס). ידוע שהייתה פעילה ברומא
בחוגי המשכילים ביניהם הפילוסוף היווני
פילוסטראטוס * כשנפטר בעלה הקיסר ספטימוס
סוורוס לא הצליחה להפיג את המתרחבות בין שני
בניה, שהיו אמורים לשלוט במשותף והבכור
קארקאלה רצח לעיניה את אחיו הצעיר (212).
בשש שנות קיסרותו של קארקאלה, במיוחד בעת
מסעותיו בגבולות האימפריה, פעלה כמושל
בפועל ברומא ביחד עם אחותה ג'וליה מאז
(Maesa). כאשר נרצח בנה קארקאלה הרעיבה
עצמה למוות. לאחר מכן המשיכה לשלוט אחותה
עוד 9 שנים (ר' 217).

* **פילוסטראטוס, פלאביוס**. זכור כיום בזכות
מספר חיבורים על נושאים, כגון "התעמלות",
"חיי הסופיסטים", "על החוק" ואימרות בשם
"מכתבי אהבה". בערוב ימיו השתקע בצור
(לבנון).

אדריכלות:

רומא -

שער הניצחון של הקיסר ספטימוס סוורוס כולל תאור
בתבליט שטוח של מסע המלחמה נגד הפרסים.
מרחצאות "קארקאלה". מיצירות הפאר של אדריכלות
הקמרונות. היו בשימוש 300 שנה, עם מתקנים ל-160
מתרחצים. התחלה ע"י ספטימיוס סוורוס, הושלם 216
(שרד בחלקו).

בעל בק (לבנון) - מקדש וונוס. שילוב תולוס דמוי כוכב עם חזית מקדש.
וורונה (איטליה) - אמפיטיאטרון.
אל דגים (צפון אפריקה) - אמפיטיאטרון.
לפטיס מאגנה (לוב) - פורום באזיליקה ושער ניצחון של ספטימוס סוורוס.
בית שאן (ישראל) - התיאטרון הרומי (8000 מושבים).
צרפת - האמפיטיאטרון ב-אוראנו' ו-ניים.

המאה השלישית

200 עד 299

212 קארקאלה קיסר עד 217 (נרצח). בנו הבכור של ספטימוס סוורוס, שמו האמיתי היה באסאניוס אבל נודע בכינוי קארקאלה (המעיל). בצעירותו זכה להשכלה רחבה. בגיל 10 מונה "קיסר שותף" ע"י אביו ובגיל 14 (202) חותן עם בתו של מפקד המשמר הקיסרי (לימים הרג אותה ואת אביה באשמת קשר). נהיה קיסר בהיותו בן 23. בסמוך לאחר מכן רצח את אחיו הצעיר ואת תומכיו מחשש להפיכה. זכה לתמיכה של הציבור הרחב ושל הצבא. בחמש שנות שלטונו ערך מסע כנגד השבטים הגרמניים בגבול הצפון (13-212) וכנגד הפארתים (17-216) וכאן נרצח ע"י מאקרינוס, מפקד המשמר הקיסרי.

על קארקאלה נאמר שהערצתו לאלכסנדר הגדול לא ידעה גבול ולכן אימן מחדש יחידת פאלאנקס בנוסח מקדוני ולגיון פילי מלחמה בסגנון הלנסטי. כמו כן השתדל להציג עצמו כלוחם אכזר (כך בדיוקנות הקיסריים) - דימוי העולה בקנה אחד עם ציפיות העולם הרומי שהיה בתהליך שקיעה. ברוח התקופה וגם אולי בהשפעת משפחת אמו, נטה לפולחנים מזרחיים ובעיקר לדת המצרית-רומית של האל סאראפיס ואפילו ציווה להכין דיוקן עצמי בדמות פרעה (היחיד בין הקיסרים). ידוע שרחש אהדה ובודאי סובלנות ביחס ליהדות ולנצרות. בין החידושים החשובים של שלטונו הקצר: הענקת אזרחות רומית לכל התושבים החופשים באימפריה. נאמר שבכך התכוון להגדיל את הכנסות המדינה. לימים גרם הדבר לקושי בלתי צפוי לצבא. היות והאזרחות הרומית נחשבה לאחת ההטבות החשובות של השרות, הרי שמכאן ואילך נהיה השרות תלוי כולו בגובה התשלום למתגייסים.

217

מאקרינוס קיסר, (נרצח). נולד בצפון אפריקה (היום אלג'יר) ראשון הקיסרים שלא ממעמד הסנאטורים. בן למשפחת "פרשים". למד משפטים. לאחר רצח קארקאלה בעת המסע המסע כנגד הפארתים, הוכתר כקיסר, ע"י הצבא. בהמשך חתם חוזה שלום "מביש" עם הפארתים שגרם לסערת רוחות אצל הלגיונות במזרח. כתוצאה מכך ניסה לחמוק ולחזור עם נאמניו לאיטליה, אבל הובס בקרב ליד אנטיוכיה. מכאן הצליח להמלט עד שנתפס ונרצח ליד ביתיניה (צפון מערב טורקיה).

אלאגאבולוס קיסר, עד 222 (נרצח). בנה של ג'וליה סואימיס (Soemias) ונכד ג'וליה מאזה. (ר' להלן), שהביאה לבחירתו כקיסר ע"י הצבא במזרח. זכור בעיקר כמי שניסה לקדם את פולחן אבותיו: הבעל או אל השמש (אלוה גבל) ואף הוציא להורג כמה יועצים שלא נענו לו. נאמר שגרם לשאט נפש אצל הרומאים היות והשתתף בטקסים דתיים במקדשי הבעל שהיה ממוקם בשכונה "המזרחית" של רומא - אזור שנחשב לבזוי ביותר. על מנת להבטיח את קיום השושלת אימץ את בן דודתו ג'וליה מאמה (אחות אמו). בהמשך נרצח ביחד עם אמו ע"י המשמר הקיסרי, כנראה במצוות ג'וליה מאזה.

ג'וליה מאזה (Maesa) נפטרה 226. אחותה של ג'וליה דומנה (ר' 193). הייתה נשואה לסנאטור רב השפעה. זכורה בזכות שתי בנותיה, האמהות של שני נכדיה: הקיסרים אלאגאבולוס ואלכסנדר סוורוס וכן כמי ששלטה בפועל ברומא במשך תשע שנים לאחר מותם של קארקאלה ואמו ג'וליה דומנה (אחותה של ג'וליה מאזה).

נאמר שהיא זו שהמרידה את הלגיונות בסוריה כנגד מאקרינוס ולהכתיר במקומו את נכדה אלאגאבולוס. משוכחה שדעת הציבור והצבא נוטים כנגדו הצליחה להביא למינויו של נכדה האחר, אלכסנדר, כבן יורש ולאחר מכן למינויו כקיסר למרות שלא היה אלא נער בן 14. לאחר מותה עבר השלטון בפועל לידי בתה ג'וליה מאמה (Mamea) שהחזיקה בו עוד 13 שנים (ר' 222).

220

נדידת העמים - פלישה ראשונה של שבטים גותים לבאלקאן. הגיעו עד לאסיה הקטנה.

פרס - שושלת בית סאסן* מסלקת את הפארתים ושולטת בממלכה - עד הכיבוש המוסלמי בשנת 642.

***סאסן** - כנראה נסיך חבל פארסיס, הנחשב כמיסד השושלת במאה ה-1 לספירה. האימפריה הסאסינית הגיעה לשיא פריחתה בימי המלך שאפור I (241 עד 272) ששלט מגרוזיה בצפון עד לדרום חצי האי ערב, ומנהר פרת בגבול סוריה ועד לנהר האינדוס בהודו. האימפריה הצטיינה בתחום האדריכלות, שבו ניכרת נטיה לארמונות ענק דוגמת השרידים המצויים ב-קטסיפון (ליד בגדד) ופיסול תבליטי ענק על הסלעים.

ארץ ישראל - נפטר רבי יהודה הנשיא. חתימת המישנה. תחילת תקופת האמוראים - עד חתימת התלמוד "הירושלמי" בשנת 400 והתלמוד הבבלי בשנת 525.

222

אלכסנדר סוורוס קיסר, עד 235 (נרצח). סוף שושלת סוורוס.

ג'וליה מאמה (Mamea) נרצחה 235. בתה של ג'וליה מאזה (ר' לעיל) ואמו של הקיסר אלכסנדר סוורוס. שלטה בפועל ברומא ב-13 שנות הקיסרות של בנה אלכסנדר. על מנת לחזק את מעמדה פעלה בשיתוף עם ועדה מיעצת של 16 סנאטורים. בין פעולותיה: מנוי המחוקק הנודע הרומי אולפיאנוס (Ulpianus) כמושל העיר רומא,

249 הזכור כיום בזכות חיבוריו המהווים כשליש מאסיפת החוקים של הקיסר יוסטיניאנוס I (הושלמה 533). הצטרפה למסע הצבאי כנגד הפארתיים וכאן נרצחה ביחד עם בנה הקיסר אלכסנדר (355).

ארץ ישראל - 42 שנות שלטונם של הקיסרים הסווריים (193 עד 235) נחשבות לתקופת הפריחה הגדולה ביחסי היהודים בישראל ורומא.

50 שנות אנרכיה במינוי קיסרים, הנמשכת עד שלטונו של דיוקליטאנוס (284).

235 מקסימינוס קיסר, עד 238 (נרצח). ראשון הקיסרים שעלה ישירות משירות הצבא. נולד בתראקיה (היום טורקיה) למשפחת רועי צאן. הועלה בדרגה ע"י ספטימוס סוורוס, כנראה בזכות כוחו הפיזי. הגיעה למעמד מפקד לגיונות הריינוס. בשלוש שנות שלטונו היה עסוק בהדיפת הגרמנים שניסו לחצות את גבול הצפון. כאשר מונה גורדיאנוס I לקיסר, ע"י הסנאט, נכנס לאיטליה אבל כאן נתקל בהתנגדות ולאחר כמה חודשים נרצח ע"י אנשיו.

238 גורדיאנוס I קיסר (בן 81) לשלושה שבועות ביחד עם בנו גורדיאנוס II. מונה ע"י בעלי האחוזות בצפון אפריקה. המנוי אושר, ע"י הסנאט, גורדיאנוס I התאבד כאשר נודע לו שבנו, גורדיאנוס II, נהרג בקרב עם מושל נומידיה בצפון אפריקה. הסנאט מיהר ומינה שני סנאטורים ותיקים לתפקיד קיסר אבל אלו נרצחו לאחר שלא הצליחו לאכוף את מרותם על המשמר הקיסרי ברומא.

251 גורדיאנוס III קיסר, עד 244. נער בן 13 - אחד מנכדיו של גורדיאנוס I. הממלכה נוהלה ע"י אימו ומפקד שמשמר שהיה גם קרוב משפחתו. סידור זה החזיק מעמד 6 שנים - עד למסע נגד פרס (בית סאסאן). כאן נפטר לפתע מפקד המשמר. כעבור כמה חודשים נרצח גורדיאנוס ע"י הצבא, שמינה במקומו את פיליפוס "הערבי" כקיסר.

אמנות: דורא ארופוס -

ציורי קיר בבית כנסת וכנסיה בסגנון הלניסטי עממי של מחוזות הספר במזרח (גבול סוריה נהריים).

244 פיליפוס "הערבי" קיסר, עד 249. בן למשפחה ממעמד הפרשים. נולד במחוז "ערביה". שימש מפקד המשמר הקיסרי כשנרצח גורדיאנוס III. נאלץ להפסיק את המלחמה בפרס (בית סאסאן) על מנת לחזור לרומא. כאן ערך את חגיגת "שנת האלף" ליסודה של רומא. פעל בעיקר לסילוק הגותים שפלשו לבאלקאן, אבל לא הצליח להשתלט על מפקדי המחוזות, שמרדו בו. בשנה החמישית לשלטונו הובס ונהרג ליד וורונה ע"י דקיוס, מפקד הריינוס, שהוכתר תחתיו.

דקיוס קיסר, עד 251. בן למשפחה מכובדת. שימש כקונסול וחבר הסנאט. מונה כמפקד צבאות הריינוס ע"י פיליפוס. אלה הכתירוהו כקיסר, לכאורה בנגוד לרצונו. כתוצאה מכך נאלץ לצאת כנגד פיליפוס, שהובס ונהרג בקרב ליד וורונה (ר' לעיל). בשתי שנות שלטונו נמשך המאמץ להדוף את הגותים מהבלקנים וכאן נהרג בקרב, כעבור שנתיים, ביחד עם בנו.

כיום זכור דקיוס בעיקר כמי שציווה, בחודשים האחרונים לחייו, לערוך במקדשים טקסים ציבוריים ותפילות לשלום האימפריה והצבא. הצו שחייב את כל האוכלוסיה גרם לרדיפת הנוצרים שסרבו להשתתף, ביניהם הבישופים של ירושלים, אנטיוכיה ורומא שהוצאו להורג. הצו נחשב לפעולה הרשמית הראשונה כנגד הנצרות. יש אומרים, שדעת הקהל בחלה בגילויי אכזריות אלו שנגדו את רוח הסובלנות הדתית שאפיינה את התקופה. הצו בוטל כעבור כמה חודשים לפני מות דקיוס, ואילו הנוצרים גילו להפתעתם את היקף התמיכה הציבורית העומדת מאחוריהם. מכל מקום בעקבות הארוע התחיל הפולחן הנוצרי של הערצת קורבנות הרדיפות כקדושים.

נדידת העמים הגדולה -

הפראנקים פולשים לצרפת ומגיעים לספרד. האלמאנים פולשים לצפון איטליה. הגותים בווזים את יוון ואסיה הקטנה. הפרסים בווזים את מחוזות המזרח. חורבן ערי הספר ההלניסטיות, ביניהן דורא-ארופוס. הגאליים מייסדים ממלכה עצמאית למחצה בצרפת.

גאלוס קיסר, עד 253. בן למשפחה מכובדת מצפון איטליה. שרת תחת פיקודו של דקיוס. מיד עם מנויו כקיסר אימץ כבן יורש את הוסטיליאנוס בנו השני של דקיוס, אבל זה נפטר באותה שנה ממגפה. נאלץ להפסיק את המסע נגד הגותים בבאלקאן ולחתום איתם על הסכם שלום, כתוצאה ממרד צבאות הדנובה שהכתירו את מפקדם אמיליאנוס כקיסר (253). גאלוס נרצח ע"י חייליו עוד בטרם החל העימות. כעבור מספר שבועות מרדו צבאות הריינוס שהכתירו את מפקדם וולאלריאנוס כקיסר ואילו אמיליאנוס נרצח ע"י אנשיו בטרם החל העימות.

וואלריאנוס קיסר, עד 260. בן למשפחה מכובדת. שימש כקונסול וכנראה גם בועדת הסנאטורים שמונתה לסייע בניהול הממלכה של הקיסר אלכסנדר סוורוס. בזמנו החלה הפלישה הגדולה של הגרמנים מהצפון. בשנה השביעית לשלטונו יצא למסע נגד הסאסינים בפרס וכאן נפל בשבי ונפטר.

גאליינוס קיסר עד 268 (נרצח). בנו של ואלריאנוס. מונה כקיסר שותף עם עלות אביו

עוד חצי שנה עד למנויו של קיסר חדש ע"י הסנאט.

בעת מהומות שפרצו בימיו במצרים נשרפה שוב הספרייה הגדולה באלכסנדריה (השרפה הראשונה פרצה בשנת 44 לפנה"ס), אבל עדיין נותרה "ספרית הבת".

זנוביה. מלכת פאלמירה (תדמור). אישתו של אודנאטוס מושל המזרח מטעם רומא. השניים היו אזרחים רומיים והשתייכו למשפחת המלוכה המקומית. בשנת 250 כבר הגיע אודנאטוס למעמד קונסול. כעבור שנתיים (260) כאשר נשבה הקיסר ואלריאנוס ע"י מלך פרס (בית סאסאן) והחלה הפלישה למחוזות המזרח, הגן בהצלחה על תדמור. יתרה מכן לאחר שהפרסים בזזו את אנטיוכיה הציב מארב בדרכם חזרה והיכה אותם אנושות. לאחר מכן הביס, ליד אמסה (חומס), את אחד המפקדים הרומים במזרח שצבאותיו הכתירוהו כקיסר. היות ונשאר נאמן לרומא הוכתר ע"י הקיסר גאליינוס כ"מושל כל המזרח". בנוסף הכתיר עצמו אודנאטוס בתואר "מלך פאלמירה" ואפילו "מלך המלכים". בהמשך (264) השתלט על צפון נהרים, עד גבול קטיספון (ליד בגדד) וכנראה גם על ארמניה במזרח אסיה הקטנה. כעבור זמן נרצח ביחד, עם בנו הבכור (מנשואים קודמים), בעת שניסו לעקור את הגותים שהתיישבו בלב אסיה הקטנה (267). זנוביה, שנחשדה ברצח, החלה למשול בשם בנה הצעיר ווחבלט (בלטינית וואבאלאטוס וביוונית אנתודורוס) אבל בניגוד לבעלה סרבה להכיר בעליונות הקיסר ברומא. בשנת 269 הצליחה להשתלט על מצרים ומרבית אסיה הקטנה. ממלכת פאלמירה התקיימה זמן קצר יחסית. הקיסר אוריאנוס הביס את צבא זנוביה ולכד את פאלמירה. זנוביה ושנים מבניה ניסו להמלט אבל נלכדו והובאו לרומא (272). לא ידוע מה עלה בגורלו של ווחבלט. זנוביה נישאה מחדש לסנאטור רומי וכנראה שסיימה את חייה באחוזתו ליד טיבולי, בסמוך לרומא.

הגות: נפטר פלוטינוס (65). מייסד הניאו פלאטוניזם. נולד במצרים ולמד באלכסנדריה, אצל אמוניוס איש סאקאס. יש סברה שאמוניוס נולד כנוצרי ולאחר מכן למד פילוסופיה, כנראה בכוחות עצמו. כמו כן ידוע שאמוניוס היה המורה של אוריגנס, לימים מגדולי פרשני כתבי הקודש הנוצריים (Plotinus).

פלוטינוס, מכל מקום, נשאר 11 שנים במחיצתו של אמוניוס. לאחר מכן הצטרף למסע הצבא הרומי לפרס בראשותו של הקיסר גורדיאן III (3-242), במטרה לחקור את הפילוסופיות הפרסיות וההודיות, שהשקפת עולמן ניכרת אצל ההוגים היוונים מאז ימי אלכסנדר "הגדול". כשנרצח גורדיאנוס III, נמלט פלוטינוס לאנטיוכיה ומשם לרומא (244). כאן התקבצו סביבו ידידים ותלמידים כולל חוגי האצולה

שלטון (253). פעל בהצלחה כנגד השבטים הגרמנים שפלו לצפון איטליה, צרפת והבאלקאנים. נותר קיסר יחיד בהיותו בן 42 (נולד 218) לאחר שאביו מת בשבי במזרח. בשלב זה מרדו כל המחוזות למעט איטליה והבאלקאן. הפרסים חזרו ובזזו את המזרח, אבל נהדפו ע"י המושל המקומי אודנאטוס, בעלה של זנוביה מלכת תדמור (ר' 270) וגאליינוס נאלץ להכיר בו כקיסר שותף. גאליינוס נרצח בסופו של דבר ע"י אחד מאנשיו בעת מצור על מילאנו שהוחזקה בידי אחד המורדים.

גאליינוס זכור בעיקר בזכות מספר חידושים: האחד, הקמתה של יחידת פרשים ניידת להגשת עזרה מהירה לאזורים שאליהם פלשו הגרמנים מהצפון והשני ביטול רשמי של המסורת לפיה נמסר פיקוד הצבאות למעמד הסנאטורים והעברתו לידי מעמד הפרשים. כתוצאה מכך הפך הסנאט למוסד אזרחי מובהק. החידוש השלישי היה נסיונו להחיות את התרבות הקלאסית ברומא. כך למשל התמיכה שזכה הפילוסוף הנוודע פלוטוניוס (ר' 270).

פיסול: רומא -

סארקופאג "לודביזי" שטיח של דמויות עם הבעה מיוסרת (בואתיקון).

אדריכלות: רומא -

מקדש מינרווה מדיקה. שימש כביתן בארמון הקיסר גאליינוס. שונה בהמשך (320).

268

קלאודיוס II קיסר, עד 269 (מת במגפת דבר). קצין בצבא הקיסר גאליינוס. זכה לשם "גותיקוס" כאשר הביס את הגותים בצפון יוגוסלביה. שלטונו כלל רק את איטליה וסביבתה הקרובה. הנצחון של קלאודיוס מסמן גם את הצלחת חיל הפרשים שהוקם ע"י גאליינוס מספר שנים קודם לכן. לאחר מותו מונה כקיסר אחיו קווינטילוס, שנפטר במגפה או נרצח כעבור מספר שבועות.

270

אוריאנוס קיסר, עד 275. נולד בעיר בזאנטיון (היום איסטנבול). שרת בצבא בהצטיינות. מונה (260) ע"י גאליינוס כסגן מפקד חיל הפרשים החדש תחת פיקודו של קלאודיוס II. נודע כמי שאיחד מחדש את האימפריה: הדף את השבטים הגרמנים מצפון איטליה. חיסל את ממלכת תדמור, "פאלמירה", בסוריה (271). הקיף את רומא בחומות (היו בשימוש עד 1870). אוריאנוס ערך גם מספר רפורמות כלכליות ביניהם ניסיון ליצוב המטבע, שערך התדרדר לשפל המדרגה וכן תיקונים דתיים כגון קביעת פולחן כלל ממלכתי לאל השמש הבלתי מנוצחת (הליוס) אבל כל אלה לא עלו יפה. בסופו של דבר נרצח ע"י קבוצת קצינים בעת מסע כנגד פרס (בית סאסאן) שלחצה על גבול המזרח. אלמנתו המשיכה לשלוט ברומא

הסנאט ביניהם הקיסר גאליינוס (260-268) ואשתו. כאן גם הצטרף אליו (263) **פורפרי** (Porphyry 234-305), מהחשובים בתלמידיו, ומי שקיבץ את כתביו.

בנוסף זכור גם תלמידו **יאמבליכוס** 250 (-330), ששילב את הניאופלאטוניזם עם פרשנויות מאוחרות של פיתאגוראס, שכללו מיסטיקה, מתמטיקה, גיאומטריה, וכו'. אמנם רק מקצת כתביו שרדו, אבל את רעיונותיו ניתן לשחזר מכתביו של האסכולות הניאו-פלאטוניות, שצמחו במרכזי הפילוסופיה, כדוגמת אלכסנדריה, פרגאמוס ואתונה.

ניאו-פלאטוניזם הוא שם מודרני. בזמנו נחשבו פלוטינוס וחסידיו לממשיכי האסכולות של אפלטון ואריסטוטלס, במהלך תקופה שהיתה מלאה בחרדות כתוצאה ממגפות, חלופי קיסרים, הלחץ הגובר של הפרסים במזרח והשבטים הגרמניים בצפון - תקופה של ספקות ופניה לפולחנים ואמונות מסתורין, שנושאן המרכזי היה הישועה האישית. ביניהן, אם כי עדיין לא החשובה ביותר - הנצרות.

תורתו של פלוטינוס נחשבת עד היום לאחת היותר מקוריות, על אף שהיא מאחדת בתוכה את הערגה לחויה המיסטית האופיינית לתקופתו, עם ההגיון של הפילוסופיה היוונית הקלאסית. האסכולה הגיעה לשיא הצלחתה בימיו של יוליאנוס הקיסר (ר' 361), האחרון לבית קונסטנטינוס "הגדול", שהיה לחסיד נלהב של הניאופלאטוניזם ואף "זכה" בשל כך לכינוי "הכופר".

להלן מקצת הרעיונות היותר בולטים של הניאופלאטוניזם:

העולם מתקיים ברמות שונות, והאדם צריך להתאחד עם הרמה העליונה = האחד = מקור הטוב = התבונה העליונה. רמה זו אינה ניתנת להסבר או הגדרה מילולית. הרמה השנייה = הנשמה. הרמה השלישית = העולם הנראה בחושים. הרמה התחתונה = העולם החומרי.

השילוב של **ניאו פלאטוניזם וניאו פיתאגוריאניזם** המשיך להתקיים ברציפות במרכזים החשובים של הפילוסופיה עוד שנים רבות, גם לאחר שהאימפריה הרומית הפכה לנוצרית. כך למשל **פרוקלוס** (Proclus, 410-485), שפעל באתונה עד יום מותו וכן פילוסוף נוצרי אלמוני הידוע היום בשם **פבסדו דיניסוס**. בסופו של דבר ניכרת השפעת הניאו-פלאטוניזם לא רק בין נאמני הדת ההלנית-רומית, אלא גם בין ההוגים הנוצריים, המוסלמים, והיהודים עד ראשית המאה ה-17.

אפשר שחלק לא מבוטל מהאדריכלות הביזאנטית מקורו בשילוב בין הנצרות, הניאו פלאטוניזם לפיו קיימת זיקה בין הקדושה והניאו פיתאגוריאניזם המספרים והגיאומטריה. במיוחד חשוב בהקשר זה המעבר של מספר פילוסופים מאתונה, אלכסנדריה, אסיה הקטנה ואנטיוכיה

לקונסטנטינופול. ידוע גם כי לכתביו של פסבדו דיניסוס על הזיקה בין הישות העליונה והאור, היתה השפעה רבה על **האב סוגיה** (ר' 1151) הנחשב לאבי האדריכלות הגותית. לימים, במאה ה-15, הושפעו רבים מאנשי הרנסאנס מרעיונות הניאופלאטוניזם ביניהם הארכיטקט **אלברטי ו- מיכלאנג'לו**.

טאקטיטוס קיסר. סנאטור ותיק, בן 76, שמונה ע"י הסנאט. בן למשפחה אמידה מאסיה הקטנה. כעבור כמה חודשים נפטר במגפה או נרצח ע"י הצבא. לאחר מכן מונה אחיו **פלוריאנוס** שגם הוא נפטר כעבור מספר חודשים או בהתאבדות או שנרצח בידי חייליו.

פרובוס קיסר, עד 283. קצין צבא. מונה ע"י לגיונות המזרח. לחם בעיקר על גבולות הצפון אבל השניא עצמו על פיקודיו בגין דרישותיו: משמעת קפדנית אצל הלוחמים וסיוע חילות המצב בעבודות לפיתוח החקלאות בפרובינציות. יש סברה שדרישה זו גרמה לרציחתו בעת סיור בבלקאנים.

קארוס קיסר. שימש כמפקד במשמר הקיסרי בעת רצח פרובוס. מונה ע"י הצבא. נפטר בעת מסע לפרס. מותו אפוף מסתורין. כך למשל נאמר שנפגע מברק. אחריו מונה שני בניו: **קארינוס** ששלט במערב ו**נומריאנוס** שהיה אמור לצאת למזרח, אבל נרצחו כעבור מספר חודשים על, כנראה ידי המועמד החדש של הצבא: דיוקליטאנוס.

מאקסימיאנוס קיסר שותף במערב, עד 305 (ר' להלן).

דיוקליטאנוס קיסר, עד 305 (ר' להלן).

דיוקליטאנוס. זכור כמי שהניח את היסודות לקיסרות המזרח (ביזאנטיון) שהחזיקה מעמד למעלה מאלף שנה, בניגוד למערב שהתפורר כעבור מאתיים שנה. יליד (245) דאלמאטיה (היום קרואטיה). אביו שימש כמזכירו של אחד הסנאטורים, תפקיד שניתן בדרך כלל לעבדים משוחררים. הוא עצמו שימש, כנראה, בתפקידים מנהליים, בצבא הרינוס בגאליה (צרפת) ובצבא הדנובה במואזיה (בולגריה). צורף למפקדת המסע כנגד פרס שבו נפטר הקיסר קארוס, בנסיבות מסתוריות וכעבור מספר חודשים נרצח גם בנו נומריאנוס ברומא. החשד לפרשה זו נפל על דיוקליטאנוס, שמהר להצהיר על חפותו (בהמשך הרג במו ידיו את מושל רומא באותה אשמה). מכל מקום הצבא במזרח הכתיר את דיוקליטאנוס כקיסר בשלהי אותה שנה (17 נוב' 284). שליטתו לעת זו הייתה מוגבלת לאסיה הקטנה וסוריה ואילו שאר מושלי המחוזות נשארו נאמנים לקארינוס בנו של קארוס, שחנה על גבול הדאנובה (היום אוסטריה). דיוקליטאנוס מיהר לחצות את אסיה הקטנה והבאלקאן, והשניים נפגשו על גבול הדאנובה (היום בלגראד),

אבל הקרב לא נערך משום שקארינוס נרצח ע"י קבוצת חיילים שמרדו בו. משהפך דיוקליטאנוס לקיסר יחיד החל מיד בגיבושו מחדש של השלטון המרכזי שהיה במצב של כמעט אנארכיה במשך 50 שנה. ברור היה לו שלא ניתן עוד לשלוט על הממלכה כולה מבלי שיחלוף שבוע שבו לא יפרוץ מרד או פלישה. בין פעולותיו הראשונות מינוי (285) מאקסימוס כמשנה האחראי למערב עם בירה במילאנו, הקרובה יותר לגבול הצפון. דיוקליטאנוס עצמו התמקם ב-ניקומדיה על החוף המערבי של אסיה הקטנה (היום טורקיה) מכאן ניתן היה לשלוט ביתר קלות על מחוזות המזרח מבלי להתרחק מדי מהנעשה בבאלקאן ובמערב. במקביל החל בסידרת תיקונים מנהליים-חברתיים:

- * הפרדת סופית בין מפקדי הצבא והאצולה הרומית (סנאטורים ופרשים).
- * מנוי שרים יועצים לתחומים שונים.
- * צימצום סמכויות מפקדי המשמר הקיסרי.
- * הגבלת הניידות של האוכלוסיה מהכפר אל העיר וממקצוע למקצוע (הופעל חלקית).
- * הרחבת המינהל האזרחי (30,000 במקום כמה מאות), כולל זכויות וחובות.
- * הגדלת יחידות הצבא (25%) והפרדה לחיילות קבע (משמר הגבול) וחיילות ניידים, כולם עם מחנות משלהם במטרה להוציאם מתוך הערים, על מנת לשפר את המשמעת.
- * יציקת מטבעות חדשים מזהב, כסף ונחושת, כולל מטבעות בערך קטן לשיפור המסחר היומיומי. כמו כן הגדיל לצורך זה את מספר בתי היציקה הקיסריים (15 במקום 8). בשלב מאוחר יותר (301) נעשה מאמץ נוסף לייצב את הכלכלה ע"י קביעת סייגים לשכר ולמחירים. אבל זה בוטל בהעדר מנגנון פיקוח.
- * גביה ישירה של מסים ע"פ גודל השטח, תפוקתו ומספר הנפשות, עם התחייבות להערכה מחדש כל 5 שנים (אח"כ 15), כולל ביטול זכויות היתר של איטליה והפיכתה למחוז ככל המחוזות.
- * איסוף הצווים והחוקים השונים למערכת אחידה (לא הושלם).
- * חוקים חדשים (רובם אבדו אבל נותרו 1200), כולל תקנות מפורטות לגבי אחריות כל אזרח: חובת ילדים לדאוג לכלכלת הורים זקנים, חובת הורים לקיים את ילדיהם, בעלים את נשותיהם, איסור קבלת עדות של ילדים כנגד הוריהם ועבדים כנגד בעליהם. קביעת זכויות בעל רכוש, מלווים ולווים.
- * רפורמות דתיות: קביעת דת ממלכתית אחידה לפיה הקיסרים הם בבחינת "בני אלים יוצרי אלים" (למעשה תיאוקראטיה). לענין זה נטל דיוקליטאנוס לעצמו (287) את המעמד של נציג יופיטר עלי אדמות, דהיינו ראש האלים והתגלמות התבונה ואילו לאקסימיאנוס נתן את המעמד של הרקולס, דהיינו זרוע האלים.

בין הארועים החשובים הנוספים בתקופתו ראוי לציון מרד הצבא באנגליה, שנמשך 10 שנים (287 עד 296) וכן מרידות קצרות במאוריטאניה (אלג'יר) מחוזות הדאנובה (אוסטריה עד בולגריה) ומצרים. תופעה זו הביאה למסקנה (293) שיש לפרק את האימפריה ל-4 חלקים עקריים ע"י מינוי סגן לכל אחד מהקיסרים גאלריוס נהיה למשנה של דיוקליטאנוס בבאלקאן וקונסטאנטיוס כמשנה למקסימיאנוס (צרפת ואנגליה). על מנת להדק את הקשרים בין הארבעה השיא את בתו גאלריוס ואת קונסטאנטיוס לבתו החורגת של מאקסימיאנוס (במקום הלנה אימו של בנו ויורשו קונסטאנטין). אחווה משפחתית זו הונצחה בפסל שחם אדום (היום בחזית כנסית ס' מארק בוונציה).

באותה כוונה של אחדות הוציא דיוקליטאנוס בשנה האחרונה לשלטונו (304/303) צווים לקיום טקסים והעלאת זבחים לשלומה של האימפריה. הנוצרים, שסרבו להשתתף בארועים "אליליים" אלה, נרדפו באשמת בגידה - תופעה שהעיבה על הכוונה המקורית: האחווה הפכה לפילוג ושפיכות דמים. דיוקליטאנוס פרש בתום 21 שנה לשלטונו (305) ואף מאקסימיאנוס הלך בעיקבותיו, עם כי בחוסר רצון. את מקומם ירשו גאלריוס במזרח וקונסטאנטיוס במערב. אבל התקווה למעבר סדיר של השלטון לא עלתה יפה כפי שיתברר בהמשך. דיוקליטאנוס השתקע, לעת זו, במצודה ענקית שבנה לעצמו על החוף האדריאטי, מקום שהפך בימי הביניים לעיר קטנה בשם ספליט (היום בקרואטיה), וכאן נפטר כעבור 11 שנה בהיותו בן 71.

מאקסימיאנוס. יליד דאלמאטיה (היום קרואטיה). בן למשפחת איכרים. עלה משורות הצבא בזכות כישוריו ונהיה ליד ימינו הנאמן של דיוקליטאנוס, שמינה אותו לקיסר שותף במערב (285). כאשר פרש דיוקליטאנוס ציווה גם על מאקסימיאנוס לעשות כמותו (305). בהמשך (306) עזר לבנו מאקסנטיוס שתפס את השלטון באיטליה, ספרד וצפון אפריקה, אבל דיוקליטאנוס הצליח לשכנעו לחזור ולפרוש (308) וכפשרה השיא את בתו של מאקסימיאנוס לקונסטאנטין, ששלט לעת זו באנגליה וצרפת. כעבור שנתיים (310) נרצח, או התאבד, בגלל מעורבות בניסיון להדחת קונסטאנטין.

אדריכלות:

רומא - מרחצאות דיוקליטאנוס (היום כנסית ס' מריה דלי אנג'לי ומוזיאון לאומי).
ספליט (יוגוסלביה) - ארמון דיוקליטאנוס.

דת: מקצת האמונות שפרחו באימפריה הרומית בטרם המעבר לנצרות - בראש ובראשונה הפולחנים "המוכרים" והמסורתיים, ביניהם גם היהדות. במסגרת זו היתה הדרישה להצבת דמות

הקיסר כאל, יותר בבחינת נאמנות ומתן כבוד לשליט מאשר דרישה דתית, כפי שמושג זה מתפרש כיום. את הפן היותר "רוחני" של הדת ההלניסטית-רומית יש למצוא אצל ה**ניאו פלאטונים** (ר' פלוטינוס 270).

במקביל פרוחה בעיקר בין חיילי הלגיונות האמונה בעליונותו של **מיתראס**, אל האור. פולחן זה שמקורו בהודו פשוט, לאחר ימי אלכסנדר, לעולם ההלניסטי ומשם לרומא. בשלב זה זוהה מיתראס גם עם ה**ליוס** אל השמש. המיתוס קבע שהאל נולד מתוך האדמה ליד מעין ועץ קדושים, בידו האחת לפיד ובשניה פגיון או חרב. בהמשך שחט את השור הקוסמי בורא היקום. דמו של השור הוא שהיפרה את האדמה ואיפשר את קיום החיים. למיתראס נקבעה בת זוג, בשם אנאחיטה (Anahita) אלת המים והפריון, שזוהתה גם עם אתנה וארטמיס.

אמונה שלישית, **מאניכיזם**, יסודה בתורתו של מאני או מאנס (Mani/Manes 216-274) הקרוי גם "נביא האור". האיש עצמו נולד בדרום נהריים והשתייך למשפחת המלכים הפארתיים מושלי פרס. כנראה שביקר בהודו ועם שובו לפרס ניתן לו אישור להפיץ את תורתו, למרות שנאמניו סבלו מרדיפות כהני זאראטוסטרה - הדת הפרסית הרשמית. מאני, מכל מקום, עשה ככל יכולתו להפיץ את בשורתו ודאג לתרגם את כתביו ולשלוח נציגים למערב ולמזרח. בין אלה ששוכנעו במערב ראוי לציון אוגוסטין - לימים אב כנסייה וקדוש, שהעביר חלק ניכר מיסודות האמונה לנצרות (ר' 430).

חסידי מאני שנחשבו לנוצרים כופרים נרדפו ע"י הכנסייה הרשמית, עד שנעלמו מתחומי הקיסרות בתחילת המאה ה-6. שליחי מאני הגיעו עד לסין (694) וכאן זכו להכרה עד שסולקו כעבור כ-150 שנה (843). אחרוני חסידיו בפרס סולקו ע"י המוסלמים במאה ה-10 ועברו לסמארקאנד, מקום בו התקיימו עד בוא המונגולים; בודדים שרדו עד למאה ה-14.

האמונה הרביעית - הפחות מאורגנת - נקראת בימינו **גנוסיס**. (בעברית חוכמת הנסתר) לאמונה זו מקורות רבים מכל הדתות העתיקות מהודו, פרס, בבל, מצרים ויוון וכו'. את הכתות הרבות של פולחני המסתורין ניתן למיין לפי אזורים, עמים, לשונות ודתות.

נצחונה של ה**נצרות**, מיעוט נרדף של 10%, נבע אולי מנכונותה לאמץ את כל תכונותיהן העיקריות של שאר הדתות ולאחדן במסר פשוט וברור לכל נפש, מהעבד ועד לניאופלאטוניסט, מהנזיר ועד לקיסר. המסר הופץ ע"י ציבור בלתי נלאה של שליחים. אלה למדו היטב את נפשות המועמדים להמרה: מי ע"י מילה פשוטה של נחמה ומי ע"י טיעון פילוסופי ומי ע"י סיוע הדדי. במילים אחרות, דת חדשה, אנושית מאוד ביסודה, לאימפריה במצור חיצוני והתפוררות פנימית. אמפריה המחפשת, כמו כל פרט, ישועה ומזור. עם זאת, ראוי לציין שהתפשטות הנצרות היתה איטית למדי, אפילו לאחר שהפכה מדת נרדפת לדת מועדפת, הן במערב (312) והן במזרח (324).

* * * *

אמנות:

סיכום התקופה הרומית משנת 30 - עד 330.

את אמנות רומא מחלקים בדרך כלל לשלושה: תקופת הרפובליקה, תקופת הקיסרות ותקופת הקיסרות המאוחרת. בשלב האחרון מופיעה גם האמנות הנוצרית המוקדמת.

בכל התקופות ובמיוחד לאחר התבססות הקיסרות בימי אוגוסטוס פעלו שתי מגמות: הרשמית-קלאסית והעממית. בשתייהן משתקפת נכונותם של הרומאים לבחור ולסגל לצרכיהם מגוון סגנונות, שהתפתחו כבר קודם לכן בחלקיה השונים של האימפריה. כך למשל, הסגנון האטרוסקי-יווני, שנקלט עוד בשלבים המוקדמים של התגבשות העיר.

מתחילת המאה ה-3 לפנה"ס הוצפה רומא ביצירות שנלקחו כשלל מהערים היווניות בדרום איטליה (טראנטום 272-) וסיציליה (סיראקוז 212-). יוון (קורינתוס 146-) ואסיה הקטנה (100-). מכאן ואילך החלו הרומאים לרכוש העתקי יצירות שנוצרו ביוון, או ע"י אמנים יוונים שהגיעו לאיטליה.

מעמדם של האמנים ברומא משקף בבהירות רבה את התייחסותה של החברה לאמנות עצמה: מלאכה קשה של העתקה וחקינות. עם זאת, נראה שלא היו בררנים גדולים, כאילו לומר הכל בידור או תעמולה - בחלקה ממלכתית

ובחלקה אישית. השילוב בין השניים עולה בקנה אחד עם מלחמות הזירה, שנועדו לבדר את העם מחד ולהעלות את קרנם של הקיסרים ונכבדים אחרים. גישה זו היא שגרמה לכך שהאמנים נשארו בדרך כלל אלמונים, ואילו השינויים הסגנוניים נובעים מתהליך חברתי כללי ולא, ככל הנראה, מיוזמה יצירתית של יחידים.

מכל מקום, אמנות רומא, שנוצרה רובה ע"י יוונים או מתיוונים, היא ללא ספק המשכו של ההלניזם בנסיבות משתנות. מאידך, צריך לציין את חשיבותם ומרכזיותם של שלושה מרכיבים - לאו דווקא מקוריים - בתחום האדריכלות, שפותחו ע"י הרומאים לרמה הגבוהה ביותר: הקשת, הקימרון והכיפה.

הדיוקן הריאליסטי בפיסול ובציור:

במשך תקופה קצרה שארכה כ-60 שנה (80 עד 20 לפנה"ס), הסתמן מפנה מהסגנון ההלניסטי, שעיקרו תיאור אידיאלי-ריאליסטי, לתאור תיעודי בוטה, היורד עד לקמטים הקטנים ביותר. נכונותם או דרישתם של הרומאים לקבל ריאליזם קיצוני זה מוסבר בנוהג עתיק, לפיו נוצקו מסכות שעוה מפני המתים. אלה נצבעו לאחר

מופיעים בזה אחר זה, לעיתים בו זמנית, שלושה סגנונות. באחד, הנופים והמראות האדריכליים יותר מעורפלים; בשני, ניכרת ההתייחסות לתפאורת תיאטרון, ובשלישי, שכנראה היה גם האחרון, הקיר כולו עשוי כמעין שטיח של אלמנטים אדריכליים דמיוניים.

הופעת השלבים בפתאומיות, כמו גם המעברים מסגנון לסגנון, מצביעים בודאות על מקור קלאסי או הלניסטי, שאבד. עם זאת, אין ספק לגבי רמת היכולת ליצור אשליה חזותית של נושאים כגון: נוף וטבע דומם, גם אם היא מוגבלת לטכניקת הפרספקטיבה החד-מגוזית, בתאורים האדריכליים.

במאות הבאות עד סוף האימפריה הרומית במאה ה-5 היתה בדרך כלל עדיפות לציור כל שטח הקיר כשטיח של עיטורים מסורגים בצמחיה עם בעלי חיים ודמויות המשובצים פה ושם בתוך המירקם.

פיסול:

התפיסה הראליסטית-עובדתית המאפיינת את האמנות בתקופה הרומית מופיעה לראשונה בתבליט הידוע בשם "מזבח אהנובארבוס" (המאה ה-2 או ה-1 לפנה"ס). כמו ליצירות מאוחרות, אופייני ליצירה זו ערבוב נושאים: חלקם ראליסטיים-מדויקים וחלקם מיתולוגיים.

עם ראשית הקיסרות, התגבשה ברומא אמנות בעלת אופי רשמי מגמתי. באופן כללי ניתן לומר שסגנון תקופת אוגוסטוס היה מאופק, עם נימה של חגיגות; סגנון שחיקה את הצורות היווניות הקלאסיות ולא את ההלניסטיות בתבליט ובדיוקן.

אוגוסטוס. מזמנו נשתמר ושוחזר מזבח "השלום-של-אוגוסטוס" (ARA PACIS AUGUSTAE), שהוקם בשנים 13 עד 9 לפנה"ס, להנצחת שובו מספרד ומגאליה. קירות המזבח מעוטרים בתבליטים "דוקומנטריים" המתארים תהלוכה של הקיסר, בני משפחתו ונושאי המשרות ברומא. היסוד היווני ניכר בצורות הגוף, בתנוחותיו ובקפלי הבגד, לתיאור הראליסטי של התנהגות הדמויות ודיוקני הפנים, למרות שיש בו רמזים של הומור בלתי צפוי וחריג בתיאור המעמד הקיסרי.

טיטוס. בתבליטים שבחלקו הפנימי של שער **טיטוס** (הוקם 81 לספירה), המנציחים את תהלוכת הנצחון של רומא על ירושלים, מסתמנת מגמה שהיא מעבר להישגי האמנות היווניות. התהלוכה כאילו מתקרבת אל הצופה, ופונה ונעלמת בשער נצחון. צירוף התנועה עם שינוי בעומק הרקע, שבמקור היה צבוע כחול, יוצר תחושה של דמויות הנעות בחלל עמוק.

טריאנוס. בתקופתו הגיעה האמנות האימפריאלית "הדוקומנטרית" לשיאה, במיוחד בעמוד שיש, שגובהו 27 מטר, שהציב ב-113 לספירה בפורום שהקים ברומא. מסביבו מתפתל, ב-23 סיבובים, אפריז לוליני מפורסל, שהיה צבוע בגוונים עזים (שרידיהם ניכרו עוד במאה ה-19). התבליטים מתארים, ב-155 "תמונות" שבהן 2,500 דמויות, את שתי המלחמות לכיבוש דאקיה. האירועים מתוארים בחפיפה בזה אחר זה בשילוב תבליט עמוק ושטוח. המבנים והרקע מוקטנים שרירותית, לעומת הדמויות. לצורך הרציפות נאלץ האמן ליצור נקודות מבט מתחלפות, בעוד שדמות הקיסר, הממזגת תנוחה הרואית ודיוקן ראליסטי, נותנת את הבדלי הזמן והמקום. מכאן

מכן והיו מוצגות בהלויות על מנת לאפשר את נוכחותם "הפיסית" של אבות המשפחה. קרוב לוודאי, שפסלי הדיוקן הראליסטי, העשויים שיש, במקום שעווה, נועדו לאותה מטרה. יתרה מכן, בזכות עמידות השיש ניתן היה להשתמש בדיוקנות גם להנצחת המתים. לצורך זה נוספו לדיוקן - בשלבים - צוואר, חזה, כתפיים ולבסוף מחצית הגוף עד למותניים. התוספות, צריך לציין, מהוות חידוש מסוים יחסית למסורת היוונית הקלאסית וההלניסטית, לפיה קבעו את ראשו של האל או של אדם מסויים על מצבת אבן בצורת עמוד.

למרות התקופה הקצרה בה נתקיימה מגמת הדיוקן התיעודי הבוטה, אנו רואים בה עד היום את התגלמותו של "הטיפוס הרומאי", אולי בגין השימוש שנעשה בו בתיאטרון ובקולנוע. אך כבר לפני תחילת תקופת הקיסרות, בסוף המאה הראשונה לפנה"ס מורגשת שוב החזרה לסגנון ההלניסטי של דיוקן אידאליסטי-ראליסטי. סגנון זה המשיך להתקיים כמעט ללא שינוי עד סוף ימי האימפריה.

מן השנים 150-200 לספירה נתגלו בקברות במצרים, בעיקר באזור אגם אל פאיוס, כמה דוגמאות נפלאות של ציורי דיוקן, שצוירו בטכניקת צבעי טמפרה ושעווה על לוחות עץ או תכריכים של מומיות. אלה מצביעים על סינטזה בין הריאליזם של תקופת רומא והאיראליזם ההלניסטי, שנמשך עד התפשטות הנצרות במצרים במאה הרביעית.

ציור:

המימצאים המרשימים ביותר של ציורי קיר, מהתקופה הרומית, מקורם בחפירות פומפיי, הרקולנאום ו-סטאביאי; שלוש ערים שכוסו שכבת אפר וולקני בעובי 7-20 מטר בעת התפרצות הר הגעש וזוביוס, בשנת 79 לספירה. למימצאי האתר, שנחפר לראשונה בשנת 1755, היתה השפעה רבה על כמה סגנונות שהתפתחו בהמשך באירופה, כגון הרקוקו, הניאו קלאסיקה, האמפיר (נפוליון) וכך הלאה ועד לשנות ה-30 של המאה ה-20.

חשיבותם ההסטורית של הציורים נובעת מהיותם הדוגמא הטובה ביותר לסגנון ההלניסטי וגם בזכות היותם מושפעים, כנראה, מיצירות יווניות מהתקופות הקלאסיות המוכרות רק מתיאורים מילוליים. הנחה זו מתבססת על שתי תופעות: האחת, כל הנושאים, למעט מקרים בודדים, מתייחסים למיתולוגיה היוונית. השניה, שניתן - לפחות בחלק מהנופים - לזהות אתרים מיוון, אסיה הקטנה, אלכסנדריה והנילוס - דהיינו העולם ההלניסטי של מזרח הים התיכון.

את ציורי הקיר ניתן לחלק לכמה תקופות. בבתים באזור פומפיי, אבל גם ברומא ומקומות אחרים באיטליה, נמצאו מהשנים 150 ועד 75-, חדרים עם סימני צביעה בחיקוי ללוחות שיש. לאחר מכן מופיעות לפתע תמונות נוף המכסות את כל הקיר, בדרך כלל על נושאים מיתולוגיים, ביניהם הערוכים כסדרה של ארועים. בהמשך משתנה הסגנון והקיר מחולק למסגרות, כשבכל אחת מהן תמונה שונה. בשלב הבא, המקביל לתקופת אוגוסטוס, חלוקת הקיר נהיית מורכבת ביותר. בשלב האחרון, המקביל ל-65 השנים מאוגוסטוס ועד להתפרצות הזוביוס (79 לספירה),

נודעה כמותה עד להופעתן של ערי התעשייה בבריטניה, במאה ה-19.

ניתן לומר שרומא ישמה בסופו של דבר את איחוד העולם של אלכסנדר "הגדול" - למעט, כמובן, הארצות שממזרח לנהריים שנשארו מחוץ להישג ידה. מכאן, שלמרות שהרומאים נשאו עיניהם ליוון כמולדת אבותיהם, אליהם ותרבותם, הרי שבפועל וברוח היו יורשי האימפריה ההלניסטיות ועריהן הגדולות אנטיוכיה ואלכסנדריה.

משנת 338 לפנה"ס לערך החלו הרומאים לגבש מדיניות של התרחבות ושליטה באמצעות רשת ערי מושבות (קולוניות). יש להניח שהרעיון, כמו עקרונות התכנון, נוצרו כתוצאה מהמגע עם המושבות היווניות שבדרום איטליה; מגע שהפך תוך זמן קצר (275-) לשליטה מלאה. אבל כשם שנפילת טראנטום (272-), החזקה בערי יוון באיטליה, מסמלת את עליונותה הצבאית של רומא, כך הבאתן של יצירות אמנות מעיר זו כשלל מלחמה מסמנת את השלב הראשון בכניעתה המוחלטת של רומא בפני עליונותה של התרבות היוונית, לא רק בתחומי הצירוף הפיסול, האדריכלות, הספרות והפילוסופיה אלא גם בתחומי תכנון העיר ומוסדותיה ובמיוחד ערי המושבות.

כך למשל, גודלה של הקולוניה (50,000), פריסת רשת רחובות (שתי וערב), הפורום/אגורה, מערך המקדשים, מוסדות הציבור וכנראה גם התיאטרון והאמפיתיאטרון, שמקורם בדרום איטליה. השינוי העיקרי שהכניסו הרומאים היה תוספת רחוב ראשי שני הניצב לרחוב התיכון ההלני (MESA). שני רחובות אלו, הידועים בשמות קארדו (CARDIO = מצפון לדרום) ודקומנוס (DECOMENUM = ממזרח למערב) חילקו את העיר לארבעה. לכאורה שינוי מזערי, אבל בפועל הייתה לכך השפעה עמוקה, כפי שמעידה המילה עצמה, רובע. לעניין זה מספיק לציין את התהוותו של מרכז פיסול במפגש הרחובות ובו זמנית מיקום ברור לארבעה שערים הפונים, לפי הצורך, לצפון ודרום, מזרח ומערב.

שוני נוסף בין ערי המושבות היווניות לרומאיות הוא הנטייה לסימטריה ולעיצוב העיר בצורת ריבוע, לעתים ללא התחשבות בתנאים הטופוגרפיים. זאת בניגוד ליוונים, שגילו רגישות גדולה יותר לתנאי הקרקע כמו גם לקומפוזיציות א-סימטריות. בדרך כלל מסבירים תופעה זו בקשר שבין ערי המושבות והצבא הרומי, שהיה ממונה על בנייתן ואיכלוסן ולכן גם צורתן בדמות מחנות הצבא, שהיו מרובעים וסימטריים.

כיום ניתן ללמוד על ערי המושבות הרומיות משתי ערים שנעזבו. האחת תימגאד באלג'יר והשנייה לפטיס מאגנה בלוב. בערים רבות אחרות, בעיקר באיטליה, ניתן לזהות עד היום את עיקבותיו של התכנון הרומי. דוגמא קרובה לעקבות אלה ניתן למצוא בעיר העתיקה בירושלים, שצמחה על חורבות העיר הרומית שבנה אדריאנוס בתום מרד בר-כוכבא (135 לספירה).

היות והערים היווניות בדרום איטליה לא נועדו ליצירת אימפריה, הרי שאת טכניקת השליטה בשטח באמצעות המושבות למדו, כנראה בעקיפין, אצל המלכים ההלניסטים לבית סלאוקוס. בסופו של דבר הגיע מספר ערי המושבות לכמה מאות, וזאת בנוסף לערים ההלניסטיות, שנבנו במטרה דומה ואשר זכו לעידוד ותמיכה במסגרת אותה מדיניות. בין אלו ראוי להזכיר את

שהעמוד מאחד את הנטיה הרומית לתיעוד ההסטורי עם הסגנון הסיפורי המתמשך, שמוצאו באמנות הקלאסית ביוון.

מתקופת טריאנוס נותרו עוד שרידי פיסול מרובים ו-4 לוחות ששובצו לימים בקשת קונסטאנטין ברומא (ראה להלן), מהם התבליטים מקשת טריאנוס שב-בנבנטו.

מרקוס אורליוס. ב-193 לספירה, אחרי מות הקיסר הוצב עמוד זיכרון, שנעשה במתכונת עמוד טריאנוס ובחיקוי לו. אולם הראליזם הדוקומנטרי פינה מקומו, בשלב זה, לסגנון אקספרסיבי, במיוחד בתיאורים כגון מפלת האויב, הוצאה להורג של שבויים והבעת הפנים של אמהות שביות וילדיהן.

ספטימוס סברוס. שער הניצחון, ב-לפטסיס מאגנה, צפון אפריקה (203). כאן הקומפוזיציה קפואה והדמויות גולמניות ומוצגות חזיתית. מורגשים כיוונים חדשים, כגון העיצוב המוצלל של פנים וגוף, ומשחקי-הקווים של קפלי הבגד והתנועה.

קונסטאנטין. שער הניצחון כולל 4 אפריזים בסגנון קלאסי (5-312), מהם סיפוריים, כתיאור הסתערות החיילים בכיבוש וורונה בשתי שורות מקבילות תוך תיאור הקיסר במשמעות הירארכית (בגובה כפול מזה של חייליו). גם כאן כמו בשער ספטימוס סברוס הקומפוזיציה קפואה והדמויות גולמניות ומוצגות חזיתית.

בשלב הסופי של מסורת התבליט ההיסטורי-עובדתי מורגשת הצגה ייצוגית קפואה של גוף האדם וסביבתו, והעיצוב התלת מימדי פינה מקום לסגנון קווי. את התופעה מייחסים לשינוי הערכים בתקופת קץ האימפריה הרומית; שינוי המסמן גם את סופה של המסורת היוונית העתיקה.

הסארקופאג הרומי שונה אך במעט מזה שנוצר בתקופה ההלניסטית, למעט כמה פרטים, כגון הנטייה לעטר תבליטים משלושה צדדים במקום ארבעה. הזהות הסגנונית נובעת בחלקה מהעובדה שבתחום זה, כמו בפיסול, האמנים היו יוונים שפעלו בדרך כלל בכמה סדנאות, שריכזו את מרבית הזמנות העבודה.

חשיבותם של הסארקופאגים נובעת מכך שהמשיכו וקיימו את אמנות הפיסול, ובעיקר התבליט, בתקופות מאוחרות של האימפריה, גם לאחר שדעכה ההתעניינות בתחומים אלה. בנוסף, עתידים הסארקופאגים לשמש כמקור השראה להתחדשותה של אמנות הפיסול בסוף ימי הביניים ותחילת הרנסאנס.

עיר:

רומא העיר התפתחה, כנראה, מקבוצת כפרים שהשתרעו על "שבע גבעות". בעמק שביניהן נמצא הפורום, שכלל את השווקים, המקדשים ובנייני הציבור.

ניתן למצוא קווי דמיון רבים בין רומא לאתונה, כגון הפורום הזהה לאגורה, הפריסה האורגנית של העיר והצורך לקיים קשר מתמיד עם הנמל. אבל אופייה של רומא שונה מזה של אתונה ויוון בהיבט אחד עיקרי: הנטייה, שהפכה להתמכרות, למימדי ענק. כשם שהאימפריה הלכה וגדלה, כך גם הבניינים ששרידיהם מהממים אותנו עד היום. התופעה מקבילה לצמיחה פראית במספר התושבים, שהתקבצו מכל קצות האימפריה. אלה הפכו את מה שהייתה עיר שדה למטרופולין של מליון נפש, שחיו בצפיפות נוראה, שלא

ולבסוף, בפארטנון כידוע נהרסה מרבית חלקו הפנימי של הבנין ונותרה קליפתו החיצונית, ואילו בפאנתיאון חסרה המעטפת החיצונית למעט הכניסה, אבל מאידך נותר החלל הפנימי כמעט ללא שינוי.

לא הרומאים הם שהמציאו את הקשת, הקמרון והכיפה. יש שרידים רבים המעידים שאלה היו ידועים כבר בעת העתיקה במצרים ובבל ולאחר מכן ביוון - הן בתקופה הקלאסית והן בתקופה ההלניסטית. אלא שהיוונים לא עשו דבר לפיתוח צורת בניה זו והועידו אותה בדרך כלל כפתרון מעשי לבניית מחסנים, מנהרות ומעברים תת-קרקעיים.

בתחילה השתמשו הרומאים - כמו ההלניסטים באסיה הקטנה - **בשיטת** הקמרונות כמערכת פנימית תת-קרקעית, כפי שאפשר לראות בקירות התומכים במקדש פורטונה פרימיגיה, שנבנה בשנים 81 עד 79 - בפאלסטרינה - מזרחית לרומא (המקדש נתגלה בשנת 1944 מתחת לכפר שנהרס בהפצצות מלחמ"ע 2). בהמשך מופיעים הקמרונות בתיאטרון ובאמפיתיאטרון (זירה) שנבנה בפומפיי בשנת - 55. הודות לקמרונות התאפשר שחרור התיאטרון מהצורך בשקע טופוגרפי או בנית סוללות עפר. יתרה מכך, את האמפיתיאטרון, (דהיינו תיאטרון כפול הזהה לזירה, שמקורו כנראה במושבות יוון בדרום איטליה). לא ניתן היה להקים כלל, אלמלא נתמך ע"י מערכת קמרונות.

בהכללה ניתן לומר שהרומאים, שהיו כנראה בעלי נטייה מעשית, אימצו את הטכניקה והפכוה לנדבך מרכזי, בכל טיפוס הבניינים שלא הייתה לגביהם מסורת צורנית קודמת, כגון שערי ניצחון, אמות מים, מרחצאות וכך גם הפאנתיאון, שהיה סוג חדש של מקדש. לעומת זאת, נראה שנדרשו עוד שנים רבות - עד שלהי האימפריה - בטרם החל השימוש בטכניקה זו בבניינים מסורתיים כגון מקדשי אלים, באזיליקות ובתי מגורים.

כמה עשרות שנים קודם לבניית הפאנתיאון ברומא, מופיעים באסיה הקטנה, בפטרה שבעבר הירדן, אבל גם בצפון אפריקה ובמקומות אחרים, הסימנים הראשונים של קורות וכרכובים דקורטיביים בצורת קשת. תופעה זו מצביעה על קבלת הצורה לא רק כפתרון הנדסי מעולה, אלא גם מבחינה אסתטית.

כאן המקום להוסיף גם הסתייגות מהכללות מקיפות מדי כשהמדובר באימפריה רבת עמים ותרבויות כרומא. כך למשל, נראה כאילו דווקא במחוזות המערב החדשים יחסית, כגון צרפת, אנגליה, ספרד, צפון אפריקה ואזורי הגבול עם גרמניה, מיעטו לבנות קמרונות, למרות שלאזורים אלו לא הייתה כמעט כל מסורת קודמת של בניה קשה; ואילו במזרח ובעיקר באסיה הקטנה - אולי בהשפעת נהריים - נקלטה הטכניקה מהר יחסית.

יתרה מזאת, מאחר ובמזרח לא היה מלט רומי, השתכללה כאן בניית קמרונות וכיפות מאבן או לבנים, שהגיעו לרמה גבוהה במיוחד - אלא שנושא זה יבוא לדיון נפרד בהקשר להתפתחותה של האדריכלות הרומית לאחר קבלת הנצרות, בתקופה הקרויה ביזאנטית.

בהקשר זה קיבלה אדריכלות הקשת, הקמרון והכיפה משנה עידוד מהמזרח ובעיקר מנהריים, מקום בו הוקמו שערי קמרון עוד בתקופת ממלכת אשור; התפתחות העולה בקנה אחד עם ההשפעות הדתיות, כמו גם עם התפיסות

10 הערים ההלניסטיות (דקאפוליס) שלוכדו כנראה על-יד פומפיי (63-) מצפון וממזרח למלכות החשמונאים: סקיטופוליס (בית-שאן), היפוס (סוסיתא), גדרה (ליד חמת גדר), אבילה, דיון, פלה (פחל), גרסה (גרש), פילדלפיה (רבת-עמון) וכן צפונה יותר - קנטרה ודמשק - כולן, למעט בית-שאן, ממזרח לירדן. לימים נוספו עליהן גם קיסריה וסבאסטיה, שנבנו ע"י הורדוס. בשנת 97 לספירה נוספה עיר בשם קאפיטוליאס ועשר שנים לאחר מכן ערי הנבאים, כולל פטרה, ולבסוף איליה קאפיטולינה - העיר שבנה אדריאנוס על חורבות ירושלים.

מהאטרסקים למדו הרומאים את סלילת הכבישים והקמת הגשרים. לאחר התחלה צנועה למדי מה"יזיא אפיה" (נבנתה 312-), הלכה רשת הדרכים והסתעפה מרומא אל כל רחבי האימפריה. רשת זו, במקביל לפיתוח רשת הובלה ימית, אפשרו ניידות צבאית שלא נודעה כמותה: תוך שבועות ספורים ניתן היה להעביר את הלגיונות מקצה אחד של האימפריה לקצה השני. פירושו של דבר היה גם צמצום חיל המצב וההוצאות הכרוכות בכך. לאלה, כמובן, התלוותה מדיניות זהירה יחסית של סובלנות כלפי כל אזרחי האימפריה, על מנת לצמצם את התסיסה והמרדיות למינימום.

בהקשר זה ראוי לציין שמפקדי הלגיונות - כ-20 במספר - קיבלו מפה מיוחדת בצורת מגילה שכללה את רשת הדרכים ונתבי היס. מאלו שרד רק העתק אחד הידוע בשם "מפת בראיטנבך".

אדריכלות:

התחום העיקרי שבו הצליחה התרבות הרומית להגיע לביטוי מקורי רב עוצמה המשתווה להישגיהם של היוונים במיטבם. כל זאת, בזכות פיתוח [ועז ומזהיר של הקשת, הקמרון והכיפה.

בעוד שהיוונים איזנו, שיכללו וליטשו את צורתו החיצונית של הבנין, הרי שהרומאים פתחו אפיק חדש: החלל הפנימי, ובכך קבעו את כיוון התפתחותה של האדריכלות לכל הדורות הבאים. מכאן שניתן להעמיד זה מול זה כשני סמלים את מקדש הפארטנון באתונה ואת מקדש הפנתיאון ברומא; סמליות שביטוייה בולט בכל היבט אפשרי:

הפארטנון נוצר בתקופת "תור הזהב" של פריקלס באתונה, כך גם הפאנתיאון שנבנה בשנים 128-188 לספירה, בימיו של אדריאנוס, הקיסר שבימיו הגיעה האימפריה הרומית לשיאה.

הפארטנון מייצג את שיאה של ההתפתחות הקלאסית מבחינת פרופורציות ושילוב שני הסגנונות העיקריים שרווחו באותה תקופה: העמוד הדורי מבחוץ והעמוד האיוני מבפנים. הפאנתיאון, לעומת זאת, מושתת על פיתוח גיאומטרי הנדסי חדש הנובע מצורת כדור (בקוטר 43 מ'). אבל גם בו משתלבים שני מרכיבים סגנוניים: ההלניזם - הרומי מחד והחלל לשמו מאידך.

אבל בעוד שידועים שמותיהם של מתכנני הפארטנון שנועד לשמש סמל וגאוות העיר והאלה אתונה, הרי שהפאנתיאון נבנה ע"י אלמונים (כמקובל ברומא) ומייצג את האימפריה ואת מכלול האלים והעמים החיים תחת שלטונה. מכאן אולי גם צורתו, המושתתת על הכדור כסמל היקום.

החזותיות שמקורן במזרח, כפי שמעידים שרידי הכנסייה ובית הכנסת בדורא ארופוס.

טכנולוגיות הבניה הרומית. במאה ה-2 לפנה"ס גילו הבנאים הרומים את התופעה שע"י שימוש באפר וולקני ובמיוחד זה המצוי בסביבות פוצולי (POZZOLI) שליד רומא, נוצר מלט מעולה. תוספת שברי אבנים (CAEMENTA) נתנה תערובת הקרויה "בטון רומי" שהוא בו זמנית קשיח, קל במשקל ועמיד בתנאי לחות. בזכות יתרונות אלו התאים 'הבטון הרומי' - שרק בשלהי המאה ה-19 נמצאו חומרים דומים לו - במיוחד לבניית יסודות וקירות תומכים, מקום בו יש חשיבות עליונה לעמידות בפני הלחות. כמו כן גילו שניתן לצקת בטון זה בתוך המים לביסוס גשרים ושוברי גלים. תוך זמן קצר החלו להשתמש בו לבניית מבנים כגון התיאטרון, האמפיתיאטרון ובהמשך גם בניינים דוגמת ארמונות הקיסרים ברומא מימי נירון ואילך ובמיוחד את בתי המרחץ, שהלכו והתעצמו במימדיהם והגיעו לשיאם בימי קארקאלה (212 לספירה). אבל, שמרנותם של הרומאים מנעה מהם מלנצל את הפיתוח החדש לבניינים מסורתיים כגון מקדשים ואפילו הבאזיליקות לא קורו בקמרונות, אלא בימיה האחרונים של האימפריה לפני המעבר לנצרות.

היות ואת הבטון הרומי יוצקים כשהוא בצורת עיסה, חייבים היו לפתח שיטות בניה מיוחדות: תחילה הקימו שני קירות כמעין דפנות-תבנית שמולאו ע"י הבטון. כאשר התקשה הבטון נעשה הקיר מקשה אחת.

את אבני הקירות, ששימשו כדפנות לבטון, הניחו בשלושה אופנים: בצורה לא סדירה (OPUS INCERTUM) שהיא כנראה היותר קדומה; לאחר מכן פותחה שיטת הרשת האלכסונית, שהתאימה גם לבניה בלבנים (OPUS RETICULATUM) ובהמשך, או במקביל, צורת הנדבכים האופקיים (OPUS TESTACEUM) שגם היא התאימה לבניה באבן ובלבנים.

על מנת למנוע את הצורך בחיזוקים נוספים בנו ויצקו את הקירות שורה או מספר שורות בזו אחר זו, עם הפסקה של כמה ימים בין היציקות על מנת שהבטון יתייבש כראוי, ולא ישקע ויקרוס - טכניקה המקובלת עד היום בבניה באבן ובבטון. בנוסף, נהגו הרומאים להשקיע בבטון כדי חרס שרוף על מנת להקל את עומס המילוי מעל שולי הקמרון. הקמרון עצמו נבנה בשילוב עם אבני טופה (אבן וולקנית) שהיא קלה וחזקה. עם הזמן התברר שאינה עמידה דיה בפני לחות וחדירת מים ועשויה לגרום לערעור יציבות הקמרונות. הפתרון לכך נמצא מאוחר יותר, בתחילת התקופה הביזאנטית, כאשר אבני הטופה הוחלפו בצינורות חרס. ראוי לציין שהטכניקה הרומית להחדרת כדים וצינורות חרס להקלת העומס, עדיין מקובלת אצל הבנאים הערבים בארץ וסביבתה, במקומות בהן נשמרת מסורת בניית קירות וקמרונות אבן.

הרומאים הם אלו שהמציאו את הקשת העיוורת (BLIND ARCH), דהיינו קשת המופיעה בקיר כאילו ללא סיבה. קשתות אלו, המופיעות גם בקירות הפאנתיאון, נועדו לרכז את משקל הגג בנקודות מסוימות, כך שחלק מהקיר הופך למעין עמוד רחב - למעשה אומנה (PILASTER). המעלה בטכניקה זו נובעת מנטייה טבעית של כל קיר, אלא אם הוצב על סלע, לשקוע בצורה לא שווה, תופעה הגורמת להופעתם של סדקים. בעיה זו חמורה במיוחד ביציקות

מונוליטיות כגון בטון רומי, לעומת גג הנתמך על קורות עץ, שיש להן מידה מסוימת של גמישות.

ריכוז העומס על-ידי הקשתות העוורות אמנם אינו מבטל את התהוותם של סדקים, אבל מספרם מצטמצם ובכך גם הסכנה של קריסת הגג שמעליו. בהמשך ניצלו הרומאים את הקשתות הללו ליצירת גומחות - בדרך כלל מצידו הפנימי של הקיר - על מנת להקל במידה רבה גם על המשקל הכללי של הבניין.

למרות שהבטון הרומי אינו נפגע מלחות אין הוא מונע את חדירת מי הגשמים המחלחלים דרך נקבוביות החומר. כך גם לגבי הבניה באבן או עץ למעט לבנים שרופות ומזוגגות (אלא שכאן חודרים המים דרך הטיט המחבר ביניהם). הפתרון לבעיה זו הוא קרוי הגג בשיפוע וכיסויו ברעפים מחרס או אבן. המים במקרה זה גולשים מפני הגג על אף שהכיסוי נרטב וסופג לחות.

כל עוד נוצל הבטון הרומי להגבהת רחבות ותיאטרות, לא הייתה חשיבות מרובה לחדירת המים. אבל, כאשר החלו לקרות בניינים בקמרונות העשויים בטון רומי, המים לא רק שחלחלו דרך הגג, אלא שנשפגו גם בקירות. אי לכך צריך היה להגן הן על הגג והן על הקירות. כיפת הפאנתיאון, למשל, הייתה מכוסה בלוחות נחושת. בניינים אחרים כוסו בעופרת, אלא שפתרונות אלו יקרים. אפשרות נוספת היא עיבוד פני הגג בשיפועים חזקים במיוחד עם ציפוי גופר (בדומה לאוניות), אותו ניתן לכסות בלוחות אבן להגנה בפני פגיעה, ובעיקר מפני חום הקיץ.

בנוסף נהגו הרומאים לטייח את קירות הבניינים מבחוץ ומבפנים. אבל כבר בתחילת המאה הראשונה - בימי אוגוסטוס - החלו לצפות את הבניינים החשובים יותר בלוחות שיש. כאשר נעזבו המקדשים, לאחר המעבר לנצרות, החלו להסיר את ציפוי השיש לשימושים אחרים ואילו הטיח הוזנח ונסדק. כתוצאה מכך נספגו הבניינים בכמויות עצומות של מים שהו תוספת משקל, שגרמה בסופו של דבר לקריסתם. לעומת זאת, המבנים ואפילו חלקי מבנים שהוסבו לכנסיות, כגון הפאנתיאון, זכו לטיפול מתמיד והם קיימים עד היום.

באשר למבנים המסורתיים ובעיקר מקדשי האלים, אין באדריכלות הרומית כל חידוש של ממש ואפשר לשבצם כאחד מענפי המשנה של הסגנון ההלניסטי. זאת כנראה בגלל המגע ההדוק הראשון עם האדריכלות, כמו עם האמנות היוונית, שהחל בדרום איטליה בסמוך לשנת 300 לפנה"ס. מכאן ואילך הולכים ונעלמים הסימנים האחרונים של ההשפעה הקודמת שהייתה לאדריכלות האטרוסקית. היות וגם האמנות האטרוסקית הושפעה מהיוונים, הרי שהמעבר לא היה כרוך בלבטים רבים.

התופעה של אימוץ מלא ונלהב של תרבות חזותית, כמו גם ספרות, פילוסופיה ואפילו מיתולוגיה של עם אחר, אינה יוצאת דופן והיא חלה במידה שווה על הרומאים, כמו על קודמיהם המקדונים. עם זאת, היא מטרידה את ההיסטוריונים האירופיים, בראש ובראשונה משום שתרבות המערב, כמו גם רוב השפות המדוברות בהן - איטלקית, ספרדית, פורטוגזית, צרפתית וחלק לא מבוטל של השפה האנגלית - יסודן ברומא. יתרה מכך, אפילו פריחתה המדינית והתרבותית של אירופה בסוף ימי הביניים נקשרה בשמה של רומא. כך קארל "הגדול" שהוכתר לקיסר "האימפריה הרומית המערבית" בשנת

800 לספירה, שלוש מאות וחמישים שנה לאחר שבטל התואר, וכך אנשי "הרנסאנס" מהמאה ה-14 ואילך, שראו עצמם מחדשי התרבות הרומית - שהרי עצם המושג רנסאנס פרושו בראש ובראשונה לידה מחדש או תחיה תרבותית של התרבות הרומית.

מכיוון שהשפעתה של רומא על המערב היא כה גדולה, ראוי לעמוד על אותם פרטים המאפיינים את סגנונם גם אם הוא כאמור, הלניסטי ביסודו.

כמו היוונים באסיה הקטנה והאטרוסקים, נטו גם הרומאים להרים את מקדשיהם על במה גבוהה יחסית (עד 3 מטר), עם מדרגות גישה שנקבעו בחזית בלבד. כמו כן הדגישו את עמודי חזית הכניסה והבליעו את שאר העמודים בתוך הקיר כך שרק מחציתם בלטה החוצה - תופעה שראשיתה בתקופה ההלניסטית.

בדומה להלניסטים באסיה הקטנה וסוריה נטו הרומאים לסגנון הקורינתי, אלא שגוף העמוד נשאר בדרך כלל חלק וללא חריצים. כמו כן מופיעים בתקופה הרומית, כמו אצל ההלניסטים, שילובי מרכיבים מכל שלושת הסגנונות - אליהם נוספו עוד עיטורים רבים. נטייה זו בולטת בכמה מהדוגמאות הקיצוניות ביותר של פיתוחי "המצאות" סגנוניות, כגון קברי המלכים בפטרה שבעבר הירדן (70 עד 106 לספירה) ולאחר מכן, בתקופת טריאנוס, ב-אפסוס (אסיה הקטנה) בחזית ספרית צלוזס. בשני המקרים ובמיוחד בפטרה, עיבודי הצורות האדריכליות מזכיר, למרבה הפלא, התפתחויות שחלו בתקופות הפוסט רנסאנס (מאנייריזם) במאה ה-16 והבארוק במאה ה-17. הסברה היא שכאן נבעה ההשראה מתפאורות תיאטרון. הבעיה עם סברה זו היא, שבדרך כלל מחקות תפאורות התיאטרון (בתקופת ההלניזם ורומא הייתה זו תפאורה בנויה) את המציאות ולא להיפך.

אחד החידושים הקשור לתקופה הרומית הוא הצבת עמודים על כן (PEDESTAL) מגולף. מקור ההשראה הוא הלניסטי, אבל הרומאים הפכו אותו לסגנון של ממש. הסיבה לכך נבעה משיטת העבודה שהנהיגו הקיסרים: העמודים הובאו בדרך כלל ממספר מצומצם של מחצבות (איי יוון, מצרים ואיטליה) ונשלחו משם ליעדיהם. על מנת ליעל את העבודה, סותתו העמודים בגדלים "סטנדרטים" ואילו הבנאים המקומיים התאימו את הגובה - בעזרת הפדסטאל - למידה הרצויה.

חידוש אחר נבע מהבניה בטכניקת הקמרונות ו"הבטון הרומי": צורתם של מבנים אלה לא התאימה לסגנון היווני-הלניסטי. אי לכך, כאשר ציפו את הבנין בטיח או שיש, שיוו לו מראה הלניסטי - מעין עמודים, כרכובים וגמלוניים. בפנתיאון, למשל, שהוא מבנה עגול, הוסיפו חזית של מקדש קלאסי על מנת לסמל את יעודו. לטכניקה של הדבקת החזיתות עתידה להיות השפעה מכרעת על סגנון הרנסאנס באיטליה ומכאן נפוץ בכל רחבי המערב. מכל מקום, אין ספק שצורך זה לשוות לבנין סגנון "מתאים" ממלא צורך פסיכולוגי עמוק והוא קיים עד היום - למרות שמזה למעלה ממאה שנה רואים בו תופעה של זיוף קוסמטי.

האדריכלות הרומית, כאמור, התפתחה כענף של סגנון ההלניזם. אבל, מתקופת אוגוסטוס ובמיוחד מימי אדריאנוס, הולך ומתחזק, לפחות באיטליה עצמה, הבטחון העצמי ביעילותם ועוצמתם של הבניינים שהוקמו

בטכניקות החדשות. במקביל ניכרת התרחקות מהצורך להבליט את האלמנטים ההלניסטים הקלאסיים. אלה אמנם לא התבטלו, אבל חשיבותם פוחתת עד כדי טשטוש - למעט כותרות העמודים שסגנונם החל להשתנות רק לאחר המעבר לנצרות והעתקת הברירה מרומא לביזאנטיון (קונסטנטינופול, היום איסטנבול) בשנת 330 לספירה. מאידך, לא ברור אם תופעת צמצום הקלאסיקה היא תולדה של שינוי סגנון או ההכרח לחסוך בהוצאות הבניה, כתוצאה מדעיכה כלכלית רצופה, שתחילתה במגפה הגדולה שחיסלה חלק ניכר מהאוכלוסיה בימיו של מרקוס אורליוס (160 עד 180 לספירה).

כך או כך הבניה, כמו גם משחקי הזירה האכזריים, נמשכו כרגיל. קארקאלה, למשל, הקים את בנין המרחצאות העצום ברומא (212 לספירה) ומפעלים נוספים, שהביאו את הממלכה לסף פשיטת רגל.

יש אומרים שלקיסרים לא הייתה ברירה: ככל שהורע המצב גבר הצורך להוכיח פעילות ועוצמה - לא רק צבאית - שמצאו ביטויים בבניה המפוארת, בחיזוק הדת, ברדיפת נוצרים ובמשחקי זירה. פעילות זו, כמו גם הפיכתה של האימפריה לדיקטטורה מלכותית בימי ספטימוס סברוס - ממנו ירש קארקאלה את האימפריה - נראית לכאורה פשוטה יותר מאשר חיפוש פתרון אמיתי לחברה והכלכלה המדלדלים.

מהמרחצאות שבנה קארקאלה ברומא נותרו אמנם נותרו רק שרידים, אבל השחזורים התיאורטיים מלמדים על התפתחות שאין כדוגמתה באדריכלות הקמרונות. חדרים, אולמות וחצרות: הבנין העצום (120x120 מטר) מאחד סביב אולם מרכזי עשרות חדרים וחצרות פנימיות. מסביב השתרעה חצר בגודל 300x350 מטר, שכללה אצטדיון ופארק ציבורי, ואילו בקירות החצר מוקמו אולמות להרצאות, ספריות וכן עשרות חנויות וחדרי רחצה. המתחם כולו נראה כאילו נועד להוכיח את מכלול ההישגים - ממערכת החימום ועד לכיפות הענק - שהגיעו אליהם אדריכלי רומא ב-90 השנים לאחר שהושלם הפאנתיאון.

הבנין הגדול הבא הוקם ע"י דיוקליטאנוס ושימש לו כארמון מבוצר לאחר פרישתו בשנת 306 לספירה. מבחינה אדריכלית נראה כאילו הסגנון שואף לחזור לימי ההלניזם, שהתפתח בעיקר בסוריה תחת שלטון הסלאוקים. (לימים שימש הארמון כעיר מבוצרת - היום העיר העתיקה ספליט ביוגוסלביה).

לאחר פרישתו של דיוקליטאנוס, שלט ברומא הקיסר מאקסטיוס שבנה באזיליקה אדירה (306 עד 213. נהרסה), שהיא מהבודדות שקורו בג קמרונות.

על מנת לעמוד מקרוב על משמעותה של טכניקת הבניה הרומית ראוי לחזור לתקופת שלטונו של הורדוס בארץ ישראל (37 עד 4-). הורדוס נודע גם בתואר "הגדול" בזכות מפעלי הבניה האדירים. אלו, כפי שכבר צוין, היוו חלק בלתי נפרד מהמסורת ההלניסטית, אותה ירשו הקיסרים הרומים: בנית מצודות הגנה, ארמונות, ערים ומקדשים. אבל הורדוס הוא גם דוגמה להשפעתה של רומא על המזרח ההלניסטי.

כאשר ביקש הורדוס להקים את עיר הנמל קיסריה קיבל מהקיסר אוגוסטוס סיוע, שהתבטא במשלוח מומחים רומאים. אלה הזמינו מרומא מטענים של פוצוליה, מהם

מהן התפשטו והרסו חלקים ניכרים של העיר, כפי שקרה בימי הקיסר נירון (64 לספירה).

אטריום (ATRIUM). אחד המושגים החשובים הקשורים לבית המגורים הרומאי. במקור היתה זו חצר מרכזית פתוחה, שכללה את מזבח הבית (טרפס) ושמשו גם לבישול וקבלת אורחים. מסביב לאטריום נבנו שאר החדרים, שקיבלו ממנו אור ואויר. עם השנים נוספו לאטריום עמודים (PERISTYLE) שנשאו גג משופע ממנו ירדו מי הגשמים אל בריכה (IMPLUVIUM) שבמרכז החצר.

בתקופת הקיסרות התיחס המושג אטריום לאולם קבלת אורחים, כמעין משרד, ללא קשר עם חיי המשפחה. בהמשך ניתן השם לכל אולם מכובד - ציבורי או פרטי. הנוצרים אימצו את המושג על מנת להגדיר את החצר המוקפת עמודים וגג שנבנו בצמוד לכנסייה ומכאן בהשאלה לכל חצר מוקפת עמודים וגג.

בניי הציבור הרומיים שונים רק במעט מאלו שפותחו בשלהי התקופה היוונית הקלאסית וההלניסטית, למעט מימדיהם הגדולים בהרבה מאלו שנבנו בתקופות הקודמות.

המקדשים. כפי שכבר צוין, מהווים המשכיות ברורה של המסורת היוונית-הלניסטית, למעט הנטייה להציבם על במה מוגבהת (פודיום) עם מדרגות בחזית הכניסה, אבל בניגוד למרבית מקדשי העולם העתיק, כולל היוונים, לא הקפידו הרומאים על הפניית פתח המקדש כלפי מזרח והעדיפו את הכיוון המרשימים יותר מבחינת העיצוב האורבני.

הפורום אינו בנין במובן המקובל של המילה, אלא שטח פתוח המשמש כלב העיר והמוגדר ע"י בנינים ושדרות עמודים עם כיסוי גגונים. מכאן נובע שעיצובו נופל בתווך בין העיצוב האדריכלי, שעיקרו מתן צורה למסה ולנפח הבנין הבנוי והעיצוב האורבני, שעיקרו גיבוש החלל שבין הבניינים. ראוי להדגיש שמכל בחינה אפשרית, אין הבדל בין האגורה היוונית - הלניסטית לבין הפורום.

הפורום הראשון ברומא עצמה הותרע בלב העיר, בין מקדש יופיטר ובין בנין הסנאט (קוריה). יוליוס קיסר הצמיד אליו את ה"פורום יוליוס" (הושלם ע"י אוגוסטוס). אוגוסטוס הוסיף בניצב אליו פורום משלו "פורום אוגוסטוס" (14-2). בזמנם של ווספסיאנוס ובניו (96-69) נוסף בסמוך "פורום השלום" ובהמשך, בימי נרווה (98-96) "פורום התווך" בין ה"פורום אוגוסטוס" ל"פורום השלום". המתחם כולו הושלם ע"י טריאנוס (111-98) ובכך הגיע לסיומו, לאחר כ-115 שנים, עיצוב הפורום האימפריאלי של 5 הקיסרים. היות והדגש בכל פורום של כל קיסר היה המקדש, והרי שלמעשה יש לראותו כמתחם דתי-אזרחי שמטרתו להאדיר את רומא, אליה וקיסריה. גודלו של הפורום האימפריאלי כולו, ראוי לציין, בערך בגודל רחבת הר הבית של הורדוס, דהיינו כ-120 דונם. אבל, כיום לא נותרו מהמתחם אלא שרידים בודדים, שהמפורסם שבהם הוא עמוד טריאנוס, כמו גם השוק של טריאנוס, שנבנה בצמוד ולא במתחם עצמו.

יצרו מלט רומי, שאיפשר את בנייתו של שובר גלים שסגר מעגן בן 200,000 מ"ר - מהגדולים בים התיכון, תוך 12 שנים (22 עד 10 לפנה"ס). בנוסף הקימו כאן המהנדסים הרומאים את אמת המים (אקוואדוקט) ששרדה עד היום וכן תיאטרון ל-3,500 צופים (שוקס), אמפיתיאטרון (95x60 מטר. נהרס עד היסוד), היפודרום (450x90 מטר) ומעל לכל התנשא מקדש העיר, שהוצב לפי מיטב המסורת הרומית על במה העשויה קמרונות (ששרידיה נראים עד היום). במקביל סייעו לו המהנדסים הרומאים להגדיל את רחבת הר הבית הנשענת בחלקה הדרומי על מערכת קמרונות תת קרקעיים שחלקם ידוע בשם "אורוות שלמה".

המגורים ברומא כמו גם בערי המושבות היו בתחילה צנועים למדי, בדומה לאלו שהיו מקובלים אצל כל עמי העולם העתיק. אבל עם התרחבות האימפריה החלו גם הם להתרווח ולהשתכלל עד שעצם המושג "בית" הפך מאפיין מרכזי של התרבות הרומאית.

"וילה" (VILLA). בית מפואר המזוהה בדרך כלל עם האזור הכפרי. הוילה במקורה היא למעשה חווה. התכנית מבוססת על סדרת בתי חצרות. ידוע גם על וילות שנבנו בצורה מאורכת עם מרפסת עמודים בחזית; טיפוס מגורים שהיה מקובל כנראה כבית קייט בסמוך לים, או באתרים אחרים שנבחרו בזכות הנוף (בנינים אלו מוכרים היום בעיקר מצוירי קיר שנתגלו בחורבות פומפיי ומקומות אחרים).

המונח וילה עשוי להטעות מאחר והוא מתייחס לכל בית מגורים כפרי או שמחוץ לעיר, כולל מבני ענק. הוילה אותה בנה לעצמו אדריאנוס בטיבולי, ליד רומא, נחשבת בעיני רבים לגולת הכותרת של אדריכלות רומא, במקביל לפנתיאון שנבנה באותה תקופה ועבור אותו קיסר. בתקופה מאוחרת יותר, כשהשתבשו סדרי השלטון בגלל פלישות הברברים והשפל הכלכלי והדמוגרפי, נהגו הקיסרים, אבל גם אזרחים עשירים, לבצר את הוילות הענקיות הללו עד שהיו למעין ערי מבצר. כך למשל ארמון דיוקליטאנוס על החוף האדריאטי (הושלם 306 לספירה. היום העיר ספליט ביוגוסלביה).

"דומוס" (DOMUS). בית מגורים עירוני בדרך כלל למשפחה אחת. טיפוס זה נבנה אף הוא, בדומה לוילה, כסדרת חדרים סביב חצר פנימית. מכאן שאין הוא שונה בהרבה מהבית (וילה) הכפרי למעט מימדיו הקטנים יחסית, כמתחייב מהצפיפות הרבה ששררה בעיר. רבים מבתי העיר היו דו-קומתיים כשקומת הקרקע, במיוחד החדרים הפונים לרחוב, משמשים כחנויות או בתי מלאכה.

"אינסולה" (INSULA). גוש דירות, עם חצר מרכזית, בן שתיים או שלוש קומות. מטיפוס זה נתגלו באוסטיה (כיום פרבר של רומא) כמה דוגמאות, ששימשו כנראה את המעמד הבינוני. אבל, ידוע שברומא עצמה נהגו לבנות אותם מחומרים מתבלים, כגון עץ ולבני טין וקש. בתים אלו, ששימשו את ההמון הרומאי, לא רק שחסרו את הסיודורים התברואתיים המינימליים (בעיקר בקומות העליונות) אלא שסבלו גם מהתמוטטויות ושרפות, שכמה

*המילה "פורוס" משמשת היום בהשאלה לשלוש משמעויות: 1. מקום התכנסות לדיון ציבורי. 2. משבט של ועדות. 3. בטאון העוסק בענייני ציבור.

הבאזיליקה הייתה מעין המשך מקורה של הפורום, ששימשה כאולם ציבורי למטרות שונות כגון התכנסויות, אירועים, דיונים, משפטים ואפילו מחסה מפני הגשם והקור בחורף. למרות שטיפוס זה של בנין מזהה לחלוטין עם רומא, יש להניח שנוצר במקורו בערים ההלניסטיות. על כך מעיד גם השם באזיליקה, שהוא יווני ומשמעותו "מרום".

בין הדוגמאות המוקדמות של הבאזיליקה ראוייה לציון זו שנבנתה ע"י הורדוס בדרומה של רחבת הר הבית. לימים, כאשר הפכה האימפריה הרומית לנוצרית הפכו הבאזיליקות לכנסיות - הן בגלל הרתיעה משימוש במקדשים האליליים והן בגלל צורתה המתאימה במיוחד לטקסי דת המחייבים השתתפות הקהל. בהמשך, עם בוא האיסלם, שוב נמצאה הבאזיליקה כמתאימה לשימוש כמסגד, אלא שכאן הקדמנו את המאוחר.

מרחצאות. טיפוס בנין שבו הופגנה, יותר מבכל צורה אחרת, המיומנות הטכנית של אדריכלי האימפריה הרומית ויכולתם להתמודד עם בעיות של העברת מים וניקוז, חוזק חומרים וחישובים מסובכים של מבני קמרונות וכיפות שהותאמו למגוון צורות של אולמות ענקיים (ריבוע, מלבן, עיגול, משושה, מתומן וכו'). יתרה מכך, נראה כאילו גיוון הצורות הפך בטיפוס בנין זה אתגר לשמו, כמו גם ארגון היחידות התפקודיות השונות במכלול אסתטי אחיד.

קשת הניצחון - מבנה רומי טיפוסי והיחיד - למעט אמת המים העילית - שהוא מקורי. במהותה היא פיתוח של הבניה בקשת וקימור שמוסגרו בעמודים מרובעים. קשתות-ניצחון, שהחלו להיות נפוצות בתקופת הרפובליקה, הוצבו במבודד מעל דרכים ראשיות, להנצחת מאורעות היסטוריים או אישיים ובהתאם לכך קושו בתבליטים היסטוריים וסמליים; ברבות הימים הפכו לסמליה המובהקים של האימפריה. תפקיד דומה לזה של קשתות-הניצחון מילאו עמודי-הזיכרון, כגון עמוד טריאנוס, עמוד מרקוס אורליוס ועוד.

התיאטרון מקורו ביוון. תחילה נהגו הרומאים לבנות תיאטראות מעץ, היות ובחרו למקום בתוך העיר ולא בשקע קרקע מתאים מחוצה לה. התיאטרון הראשון מאבן, ברומא עצמה, נבנה ע"י פומפיוס בשנת 55 לפנה"ס. קדם לו התיאטרון שנתגלה בפומפיי, הנשען על קמרונות. מכאן מניחים שכל טכניקת הבניה כמו גם צורתו - שהיא שונה במקצת מזו שהייתה נהוגה ביוון - מקורה בדרום איטליה. עם זאת, יש כמה הבדלים בין התיאטרון היווני והרומי. כך למשל האורכסטרה (אזור הנגנים, המקהלה ומושבי הנכבדים) הרומית הייתה מחצית העיגול לעומת היוונית שהייתה בצורת עיגול שלם. כמו כן הגדילו הרומאים את הבנין שמאחורי הבמה עד שנראה כחזית של עיר או ארמון, כולל עיטורי עמודים, גומחות ופסלים.

שני התיאטראות הראשונים בסגנון הרומי בארץ נבנו ע"י הורדוס בסבאסטיה ובקיסריה בשנים 20 עד 10- קיימים באזור שרידים של תיאטראות רומיים נוספים,

בעיקר בערי המושבות: בבית שאן (נבנה בתקופת ספטימוס סוורוס 211-193 ובו 8000 מושבים) בחמת גדר, והשאר בעבר הירדן: פחל, פטרה, עמאן, גרש וכו'.

האמפיתיאטרון. מבנה עגול או אליפטי. למעשה, מעין תיאטרון כפול (אמפי=דו). צורה זו, כמו התיאטרון הרומי, מקורה כנראה אצל היוונים בדרום איטליה, מקום בו שימשה כזירה למשחקים שונים. אצל הרומאים, כנראה משנת 221-, נועדה זירה זו בעיקר למלחמות הגלאדיאטורים (לודרים) כולל התמודדות עם חיות פרא ומופעי קרקס. האמפיתיאטרון המפורסם ביותר ברומא - הקולוסאום - נבנה ע"י אספסיאנוס בשנת 79 לספירה. קדם לו בארץ ישראל האמפיתיאטרון של קיסריה שנבנה בשנים 22 עד 10- (נהרס עד היסוד).

ההיפודרום. כמו גם מרבית טיפוסי המבנים הרומיים, מקורו בתקופה ההלניסטית, אבל רק בתקופה הרומית הוחלפו מושבי העץ באבן. ההיפודרום מופיע לראשונה בארץ בקיסריה (20 עד 10-). אבל נראה שצורתו הסופית נקבעה בימי אדריאנוס, בשנת 130 לספירה, אולי במקביל לזה שנבנה בגרש (עבר הירדן).

אמת המים (אקוואדוקט). מובילי מים בצינורות או תעלות, נבנו כבר בתקופות קדומות, כגון התעלה שהובילה מים לבריכות שלמה בירושלים, ניקבת השילוח ועוד. אבל הרומאים הגדילו יותר מכל קודמיהם, בעיקר בבניית אמות מים עיליות. כמה מאלו מצויות ליד רומא, בדרום צרפת ובספרד.

בארץ מרשימה במיוחד אמת המים בסגנון הרומי שנבנתה ע"י הורדוס בקיסריה (22 עד 10-) אליה הוצמדה אמת מים מקבילה ע"י הקיסר אדריאנוס (130). עם כל יופיין של אמות המים העיליות, הרי שיעילותן הייתה מרשימה פחות. כך למשל בשנת 400 לספירה, כ-70 שנה לאחר המעבר לנצרות, נבנתה בקיסריה אמת מים שלישית, שתוכננה כמנהרה צמודת קרקע - צורה בלתי מרשימה אבל יעילה ביותר - שהייתה מסוגלת להעביר כמות מים גדולה פי שישה מאלו של הורדוס ואדריאנוס.

אדריכלים רומיים מפורסמים:

אפולודורוס מדמשק **Apollodorus**
אדריכל יווני. פעל בתקופתו ובמחיצתו של הקיסר טריאנוס (89 עד 117 לספירה). בין עבודותיו: פורום טריאנוס; מרחצאות טריאנוס; האודיאון ועמוד הזיכרון של טריאנוס (למעט התבליטים) - כולם ברומא. כמו כן עיצב את שער הניצחון ב-אנקונה, איטליה. בשעתו התפרסם בזכות גשר עץ ואבן באורך 1000 מטר, שבנה מעל לדנובה.

אפולודורוס חיבר מספר ספרים, מהם נותר רק אחד על בנית מכוונת מצור וגשרים. המסורת מספרת שהודח ע"י הקיסר אדריאנוס, יורשו של טריאנוס משום שערער על הצעת תכנית, אותה הכין הקיסר עצמו, לבניית מקדש ונוס ברומא. לפי אותה מסורת אף נידון למוות מסיבה זו.

ויטרוביוס **Vitruvius**
אדריכל, מהנדס וסופר רומי. שמו המלא מרקוס פוליו וטרומביוס פעל בתקופת יוליוס קיסר ואוגוסטוס (במחצית

השנייה של המאה ה-1 לפנה"ס). הבנין היחידי שידוע כי בנה היה באזיליקה ב-פאנוס (היום פאנו). לעת זקנה, משנת 27 לפנה"ס ואילך, חיבר את הספר "על הארכיטקטורה" (DE ARCHITECTURA) שהוא היחידי מסוגו שנשתמר.

עשרת פרקי הספר כוללים כולל תיאור מקיף של הנושאים הבאים: תכנון ערים, חינוכו של הארכיטקט, חומרים, מקדשים, סגנונות, בנייני ציבור שונים, בתים פרטיים, הספקת מים, קישוט, ציורי קיר, טיח, צביעה, אסטרונומיה, גיאומטריה, פרופורציות, מדידת זמן ומכונות שונות לשימוש אזרחי וצבאי.

ויטרוביוס ראה עצמו כממשיך מסורת האדריכלים היוונים המפורסמים של התקופות הקלאסיות וההלניסטיות - בנייה הרמוגנס. מכאן גם הערותיו הפסימיות ביחס לסגנון הבניה בזמנו. שמרנותו גם מנעה ממנו מלראות את ניצני התפתחות אדריכלות הקמרונות העתידה להיות גולת הכותרת של תרבות רומא. לחיבורו, שהיה ידוע גם בימי הביניים, היתה השפעה רבה על אדריכלי הרנסאנס (הודפס 1486) ובאמצעות תרגומים ופרשנויות גם על המסורת הקלאסית בארכיטקטורה האירופאית. כיום זכור ויטרוביוס בעיקר בזכות הגדרת שלושת מרכיבי האדריכלות: יופי, יציבות, שימושיות (VENUSTAS, FIRMITAS UTILITAS).

להלן מקצת ספרי פרשנות ותיאוריה המבוססים על חיבורו של ויטרוביוס:

איטליה:

ליאון באטיסטה אלברטי (נכתב 1452, פורסם 1485/6) פרשנות.

פרא ג'וקונדו (1511) תרגום, פרשנות ואיורים.

סזארינו (1525) תרגום.

דאניאלה בארבארו (1566) תרגום. מאויר ע"י אנדראה פאלאדינו.

צרפת:

גיום פולאדר (1544; 1550) עריכת החומר המקורי.

ז'אן מארטין (1547) תרגום, כולל תוספות של אלברטי וסרליו.

באנגליה פורסם התרגום רק בשנת 1771.

בדנמרק הופיע תרגום (ויטרוביוס הדני) ב-1746/9.

ראבירוס

פעל בתקופתו במחיצתו של הקיסר דומיטיאנוס 81 עד 96 לספירה). תכנן את ארמונו המלכותי של דומיטיאנוס "דומוס אוגוסטינה", הידוע גם בשם פאלאטיום (PALATIUM).

להלן מקצת הבניינים המפורסמים מהתקופה הרומית

*רומא: "פורום יוליוס". שלב ראשון באירגונה מחדש של רומא (45-).

*צרפת: אמת המים (PONT DU GARD) ליד ניס. האמה בת שלוש הקומות היא מהדוגמאות היפות והמפורסמות של התקופה הרומית.

אמות מים מפורסמות שרדו גם בסגוביה (ספרד), אתונה (יוון), רומא (איטליה), קיסריה (ישראל) ועוד.

*רומא: תחילת בנין תיאטרון מארקליוס (13-).

*רומא: תחילת בנין "פורום אוגוסטוס" ממול ל"פורום יוליוס".

*נים (צרפת) - מזון-קארה (MAISON CARREE) מקדש בסגנון קורינתי (הושלם 10 לספירה). יש סוברים שלבנין זה הייתה השפעה רבה על התהוות הניאו-קלאסיקה בזכות היותו בצרפת.

*רומא: "ארמון הזהב" של נירון. השרידים מרמזים על התקדמות גדולה בפיתוח הקמרון (64 עד 68 לספירה).

*רומא: תחילת הקמת "פורום השלום". המשך ארגונה של לב רומא. (69)

*רומא: "הקולוסאום" (הענק). הזירה הראשונה (אמפיתאטרון) הבניה מאבן ברומא. מהמבנים המרשימים הבודדים ששרדו מהתקופה העתיקה (62 עד 80).

*גרש (עבר הירדן): הפורום, תיאטרון ל-3000 צופים, מקדש זאוס אולימפוס (62 עד 161).

*רומא: שער טיטוס (79). תאור תהלוכת הניצחון לאחר כיבוש ירושלים.

*צרפת: האמפיתאטרון ב-ארל (79 עד 120).

*רומא: "דומוס אוגוסטינה". ארמון הקיסרים על גבעת הקפיטול. תוכנן ע"י ראבירוס (92).

*רומא: "פורום טריאנוס" ו"עמוד טריאנוס". תוכנן ע"י אפולודורס מדמשק התבליטים ע"י אמנים אלמונים (98 עד 113).

*פטרה (עבר-הירדן): סוף תקופת הזוהר של מקדשים וקברות חצובים בסלע הטבעי.

*אפסוס (אסיה הקטנה): "ספריית צלזוס" (Celsus). שרדה חזית עשירת עיטורים, הכוללת שילוב צורות קלאסיות וקשתות.

*בעל-בק (לבנון): מקדש יופיטר. סגנון הלניסטי-רומי. מתחילת המאה ועד לשנת 250.

*טיבולי (איטליה): וילה האדריאנוס. מכלול בנייני ממשל ומגורים (118 עד 138).

*גרש (עבר-הירדן): הפורום, שער הניצחון וההיפודרום (130).

*קיסריה (ישראל): ההיפודרום. בנין אבן במקום המבנה הזמני מתקופת הורדוס. ההיפודרום (X 450 90 מ') הוקף ב-20 שורות מושבים ל-30,000 איש. במרכז (SPINA) מוקמה תעלת מים ברוח 7.4 עם אובליסק בגובה 27 מ' (135).

*רומא: המוסולאום של הקיסר האדריאנוס היום קסטל ס' אנגילו (132 עד 139).

*אספנדוס (טורקיה): התיאטרון. נשמר כמעט בשלמותו, למעט העמודים שעיתרו את קיר הבמה (170 עד 180).

*צרפת: האמפיתאטרון ב-אוראנו'ו-נים.

*ישראל: התיאטרון הרומי בבית שאן: 8000 מושבים (198).

*רומא: הפנתיאון. מקדש כל האלים. המבנה החשוב ביותר שנתר כמעט בשלמות (118 עד 138). המושג פנתיאון משמש כיום גם לתיאור הערכים הבאים: 1) בנין ציבורי שבו קברים ומזכרות של הנפטרים המהוללים של האומה. 2) כלל האלים (והקדושים) של אמונה מסוימת. 3) כלל הגיבורים או דמויות חשובות. (פנתיאון הסופרים).

*רומא: שער הניצחון של הקיסר ספטימוס סברוס כולל תאור בתבליט שטוח של מסע המלחמה נגד הפרסים (203).

*רומא: מרחצאות קארקאלה. מיצירות הפאר של

אדריכלות הקמרונות. (211 עד 217. שרד בחלקו).
*בעל בק (לבנון): **מקדש ונוס**. שילוב תולוס עם חזית
מקדש ואפסיסיס חיצוניים.
*אל דגים (צפון אפריקה): אמפיתיאטרון (212).
*לפטוס-מאגנה (לוב): פורום ובאזיליקה (216).
*רומא: מקדש **מינרווה מדיקה**. שימש כביתן בארמון
הקיסר גאלינוס (253 עד 320).
*רומא: **מרחצאות דיוקליטאנוס** (298 עד 300. היום כנסיה
ומוזיאון).
*ורונה: אמפיתיאטרון (הושלם 290).
*ספליט (קרואטיה): **ארמון דיוקליטאנוס** (284 עד 306).

*סאלוניקי (יוון): שער הניצחון של הקיסר גאלריוס (296).
*רומא: **באזיליקת מאקסנטיוס** (הושלמה ע"י קונסטאנטין
בשנת 320).
המוסולאום של הקיסר מאקסנטיוס (מגדל סקיאוויו).
*טרייר (גרמניה, בירת מחוזות הדאנובה): **שער ניגרה**,
באזיליקה ומרחצאות (308).
*רומא: שער הניצחון של הקיסר קונסטאנטין.
*רומא: **באזיליקת לאטראנו** היום כנסית ס' גיובאני (313
עד 320).
*תחילת מעבר הברירה מניקומדיה לביזאנטיון
(קונסטאנטינופול) בשנת 324.

* * * * *

אדריכלות: בתי-כנסת -

מקום לכינוס ולתפילה של העדה. בדרך כלל ניתן להשתמש
למטרה זו בכל אולם או חדר גדול, בין שהוא בתוך בית
פרטי ובין שהוא עומד בפני עצמו.
עם זאת, עצם העתקת הפולחן מהמקדש, "ביתו של האל",
לאולם חילוני, הווה מהפכה של ממש בתפיסת הדת.
מהפכה זו עלתה בקנה אחד עם תופעת שקיעת האלים
העתיקים והחיפוש אחר הישועה והגאולה הרוחנית,
המאפיינת את האימפריה הרומית במאה השנים שלפני
המעבר לנצרות.
חשיבותו של בית המקדש בירושלים, כמרכז יחיד של
האמונה היהודית, מנעה את התפתחותם של בתי הכנסת
כיצירה אדריכלית מוגדרת בצורתה ובסגנונה. אי לכך, אין
כל אפשרות לזהות את בתי הכנסת בנפרד ממבנים אחרים.
תופעה זו, ראוי לציין, תאפיין את עיצובם של בתי הכנסת
לאורך כל הדורות - למעט התאמות תכנוניות הנובעות
מדרישות מסוימות, כגון כיוון ארון הקודש והתפילה
לירושלים או הצורך בהפרדה בין גברים לנשים; התאמות
אלו, מכל מקום, לא עמדו בראש דאגתם של אבות העדה
כפי שיתבהר בהמשך.
משערים שבתי הכנסת הראשונים נבנו בגולת בבל ומצרים
לאחר חורבן בית ראשון. יתכן שלאחר שיבת ציון נמשך
הנוהג גם בישובים הכפריים בארץ ישראל. מהתקופה
ההלניסטית במצרים נמצאה כתובת ליד אלכסנדריה,
המציינת קיומו של בנין דת יהודי בימי תלמי III (247 עד
221-). באלכסנדריה נמצאה כתובת נוספת, מתקופת
שלטונה של קליאופטרה (37 לפנה"ס). כמו כן נתגלו שברי
כתובות המעידים על קיומו של בית כנסת בירושלים במאה
ה-1 לספירה ובעיר הנמל אוסטיה שליד רומא במאה ה-2
לספירה.
אפשר שמבנים מימי הורדוס, שנתגלו בקיסריה, במצודת
הרודיון, במצדה (המאה ה-1 לפנה"ס) ובטבריה (המאה
ה-1 לספירה) שימשו אף הם כבתי כנסת. אבל במקרים אלו
המדובר במסכנות הנובעות מהשערות או ממיקום
השרידים מתחת לבנין הידוע, מתקופה מאוחרת יותר,
כבית כנסת.
על מנת לזהות אולם או בנין כבי"כ - בנפרד מבנין אחר של
אותה תקופה - צריך היה לחכות עד להתפתחותו של הנוהג
לקבוע כתובות או סמלים יחודיים, כגון מנורת "שבעת
הקנים". התופעה, שתחילתה בשנת 200 לספירה לערך,
מאפיינת את רוב אמונות הישועה וחוכמת הנסתר, שלא

פיתחו סגנון אדריכלי יחודי, ובעיקר השומרונים והנוצרים
(עד ימי קונסטאנטינוס) שצמחו מתוך ובמקביל ליהדות.
אכן, מתאריך זה ואילך מתגלים השרידים הברורים
הראשונים של בתי כנסת - המצויים ברובם (180) בארץ
ישראל ומיעוטם בערים כגון מילטוס, פריינה וסארדיס
באסיה הקטנה; אוסטיה שליד רומא וכן האתר המפורסם
ביותר, דורא ארופוס שעל גבול סוריה נהריים, מקום בו
נחשפה כנסיה מאוחרת תקופה.
הארכיאולוגים מסווגים את 180 בתי הכנסת שנחשפו
בארץ ישראל וכן את אלו שמחוצה לה לפי תקופות,
בהתאם לתוכניותיהם ועיטוריהם, לשלושה טיפוסים
כדלהלן:

בית הכנסת מהטיפוס הקדום (מאות 3 עד 4). ברובם
בגליל, בבשן ובגולן. נבנו עפ"י דרישות ההלכה במקום גבוה
או סמוך למעיין או לחוף הים. הגדולים שביניהם, כגון כפר
נחום, בשטח של 350 מ"ר, והקטנים 150 מ"ר. התכנית
היא בצורת רבוע או מלבן, ביחס של 10:11, המורם על
במה עם מדרגות עליה, שנקבעו בדרך כלל בחזית.
לסוג הקדום כמה מאפיינים:

חזית הפונה לירושלים עם שלושה פתחים. מעל המרכזי,
היותר גדול, נתגלה לעיתים חלון בצורת חצי קשת.
הפתחים הצדדיים קטנים יותר. פיתוחי המשקוף היוו
כנראה את העיטור העיקרי של החזית. לחלק מהמבנים
סטואה בחזית - אולי עם גמלון משולש כדרך המקדשים -
ולחלק מהם סטואה צדדית או קידמית המקיפה חצר.

פנים האולם מחולק לשלושה ע"י שתי שורות עמודים,
כמעין ח' הפתוח כלפי קיר החזית. אבל יש שהעמודים
הקיפו את האולם המרכזי מכל ארבעת צדדיו (כפר נחום).
האולם המרכזי רחב מהסיטראות (הרווח שבין העמודים
לקיר החיצוני). כנגד הקיר החיצון מימין ומשמאל לחזית
הכניסה נקבעו מושבים בנויים. בכמה בנינים נמצאו
מדרגות וסימנים אחרים המרמזים על יציע או עליית גג.

סגנון הבנין מושפע, או למעשה מהווה חלק, מההלניזם
הרומי הקרוי "סורי", המתאפיין בצורת חצי הקשת בחזית
(מעין שער ניצחון). העיטורים רובם קלאסיים, כגון
כתורות קורינתיות ותבליטים מעולם הצומח, דמויות של

היהודית והן על האמנות הנוצרית בתקופה זו, כמו גם על זיקתן ההדדית לאמנות ההלניסטית שפרחה על הגבול המזרחי של האימפריה הרומית ואולי אף בנהריים ופרס. ציורי ביה"כ, שכיסו את כל ארבעת הקירות, מתייחסים לסיפורים ודמויות מן המקרא, כולל כתובות הסבר ביוונית וארמית. מבחינה אמנותית נראה כאילו פעלו כאן מספר ציירים, מהם שהושפעו מהסגנון ההלניסטי, הן בתנוחת הדמויות, הן בבגדיהן והן בתיאור בעלי חיים ואילו האחרים נטו לסגנון "עממי" יותר, שבו מופיעות הדמויות, משום מה, בלבוש פרסי. אבל אצל כולם הדגש הוא על המבט החזיתי של הפנים - סגנון העתיז להפוך לסימן ההיכר של האמנות הנוצרית.

מתחת לרצפת ביה"כ נתגלה ביי"כ קדום קטן, שגם בו היו ציורי קיר בסגנון דומה. בשניהם, מכל מקום, היה כנראה מקום לארון קודש בקיר הדרומי הפונה לירושלים.

ביה"כ בדורא ארופוס מקדים בכמאה שנה את בתי הכנסת הידועים בארץ ישראל בשם "טיפוס המעבר" (המאה ה-4) בהם עתיד להימצא מקום קבוע לארון קודש. אילו העיטורים הכוללים דמויות ותיאורים מהמקרא יופיעו בארץ ישראל רק בבתי כנסת מ"הטיפוס המאוחר" מסוף המאה ה-5.

הכנסייה הקטנה הייתה ממוקמת בבית מגורים, והיו בה ציורי דמות בכחוס מחלל ומסכות תיאטרון. לא ניתן היה לזהותה אלמלא ציורי הקיר המתארים נושאים מהמקרא, (דוד וגלית) אבל גם מהברית החדשה (ישו הולך על פני הכנרת). סימן נוסף הוא חדר הטבילה, המעיד, לדעת החוקרים, שהמקום שימש בעיקר את צרכיה של קבוצת מסיונרים ולא את הקהילה עצמה. עם זאת, חשיבותו של הממצא רבה ביותר, היות וזו אחת הכנסיות הבודדות שנתגלו מהתקופה שקדמה למעבר האימפריה הרומית לנצרות.

בי"כ מטיפוס המעבר: ראה 395 לספירה.

בי"כ מהטיפוס המאוחר: ראה 526 לספירה.

הרקולס (שמשווין?), מדוזה, גריפונים, סוסי ים ואלות ניצחון עם כנפיים (מלאכים?). לאלה נוספו גם סמלים דתיים: מנורת שבעת הקנים, ארון קודש וסמלים מאגיים של "מזל טוב": מגן דוד (שש פאות) חותם שלמה (חמש פאות) וגלגל המזלות (12 השבטים?). כל הסימנים מעידים שקירות פנים הבנין היו חלקים - כך לפחות בארץ ישראל. לעומת הגלוי רב גם הנסתר מהעין בבתי כנסת אלו, במיוחד בכל הנוגע לכיוון אליו פנה הקהל והמקום בו ניצב ארון הקודש, שכנראה היה נייד. במילים אחרות, אין צורת ביה"כ עולה בקנה אחד עם הידוע ביחס לדרך בה אמור היה להתנהל הטקס. בתי כנסת מהטיפוס הקדום (המאות 3-4):

כפר נחום (16.70x20.40 מ') החוף הצפוני מערבי של הכנרת.

כורזים (16.70 x 22.80 מ').

כפר ברעם (15.20 x 20 מ') מצפון מערב לגוש חלב.

מידון (13.5 x 27).

בית הכנסת והכנסייה בדורא ארופוס - עיר משמר בעיקול נהר הפרת, על גבול סוריה ונהריים. נוסדה בשנת 300 לפנה"ס ע"י המלכים לבית סלאוקוס. שימשה כתחנת שיירות בין מזרח למערב. נכבשה ע"י הפארטים בשנת 100- וע"י הרומאים בשנת 165 לספירה. העיר שגשגה כתחנת מסחר וחיו בה קהילות של עמים שונים, ביניהן עדה יהודית. האוכלוסייה פונתה עם פרוץ מלחמת רומי-פרס בשנת 242 ופעם נוספת בסמוך לשנת 256.

בשלב זה חוזקו החומות מצידן הפנימי ע"י סוללות עפר, אבל ללא הועיל. העיר נכבשה ע"י הפרסים ובהמשך (272) נעזבה לחלוטין.

הארכיאולוגים שחפרו בדורא ארופוס בין השנים 1923-38 חשפו מתחת לסוללות העפר ביי"כ גדול יחסית, שנותר כמעט בשלמותו, כולל חצר עם סטואה משלושה צדדים, וברובע אחר כנסייה קטנה. בשניהם נתגלו שפע של ציורי קיר נדירים ביותר, מהם ניתן ללמוד הן על האמנות

* * * * *

אמנות ואדריכלות הנוצרים, עד קונסטנטיין.

הסימנים הנוצריים הראשונים מופיעים בתחילת המאה ה-3, בדומה ובדרך כלל באותם אתרים כמו בתי כנסת ובתי קברות יהודיים. כך למשל, מערות הקבורה בבית שערים בארץ ישראל, מקום בו נמצאו סארקופאגים עם סימני צלב; הכנסייה בדורא ארופוס (ע"ע), שם נחשף ציור קיר המזוהה כישו המהלך על מי הכנרת; הקאטאקומבות (מערות קבורה) שמתחת לרומא, הכוללות תמונות מהתנ"ך והברית החדשה, בהן מתואר ישו כאיש צעיר עם הילה סביב ראשו, בדומה להליוס אל השמש והאור, או בדמות "הרועה הטוב".

לעיתים הסימן היחיד המאפשר את זיהויים של הציורים כנוצריים מתבסס על רמזים, כגון סלסלת לחם ודגים המסמלת את הנס שבצע ישו לפי האמונה הנוצרית, כאשר האכיל את האלפים. בנוסף נתגלו כמה סארקופאגים במקומות שונים ברחבי האימפריה הרומית. אלה כוללים תבליטים על נושאים דומים לציורי הקיר. היות ואין כל ספק לגבי קיומן של קהילות נוצריות בתקופה שלפני

תחילת המאה ה-3, ההנחה היא - על יסוד הממצא היחיד בדורא ארופוס - שהכנסיות היו מבנים צנועים, או בתי מגורים פרטיים, שהוסבו בדרך כלל שהיא על מנת לשמש את צרכי הקהילה.

את ההסבר לתופעה זו ניתן למצוא בנצרות עצמה. חלק מהקהילה, כמו כל "השליחים" של ישו, היו יהודים שומרי מצוות שהסתייגו מכל הצגת דמות אדם או בעל חיים. הסתייגות זו, ניתן להניח, נשמרה גם ע"י ממשיכי דרכו של פאול (שאול התרסי), שפעלו בקרב האוכלוסייה הרומית.

מכל מקום הופעתם של הציורים והתבליטים הראשונים אצל הנוצרים תחילתה באותה תקופה שבה הופיעו בביה"כ בדורא ארופוס. האם היה זה ההיתר, שנתנו רבני התקופה, שהשפיע על אבות הכנסייה הנוצרית, או האם מדובר בתופעה שמקורה בכורח הזמן? - על שאלות אלו לא ניתן כיום לתת תשובה.

מאה השנים שבין תחילתה של האמנות החזותית היהודית והנוצרית ועד לפרסום חוקי הסובלנות הדתית (24-312)

סדנאות יוקרתיות לעיצוב האולמות ועיטור הקירות. אבות הכנסייה, שממילא מצאו אוזן קשבת אצל דלת העם, שביקשו נחמה וישועה, נאלצו להסתפק במאמצייהם של אמנים עממיים. מאידך, יש לשער שדווקא סגנון גולמני זה הוא שדיבר אל קהל המאמינים. התוצאה, מכל מקום, עתידה בסופו של דבר להביא להמשך הנתק בין מסורת האמנות ההלניסטית והאמנות הנוצרית גם לאחר מעבר האימפריה לנצרות.

נתק נוסף בין המסורות הדתיות העתיקות והנצרות ארע כאשר אבות הכנסייה הראשונים אימצו את הנוהג היהודי לקיים טקסים, תפילות ודרשות באולמות או חדרים - דהיינו בתי כנסת - בניגוד למקובל עד לאותם ימים ברוב הדתות, שפעלו תחת כיפת השמים בחזית המקדש, שנחשב לביתו של האל. התפתחות זו, שתחילתה עוד בעת שעמד בית המקדש בירושלים על תילו, נחשבה כפתרון זמני וכורח המציאות. הנצרות, לעומת זאת, עתידה להפוך את בתי הכנסת לכנסיה, דהיינו ממצב זמני לפתרון קבע, כפי שיתברר בהמשך.

ע"י קונסטאנטיין "הגדול" היו שנות מצוקה קשה לאימפריה הרומית: מגפות, רעב, פלישות בארבארים ותחלופה מהירה של קיסרים, שמונו ונרצחו ע"י גייסות הצבא בזה אחר זה - כשכל אחד מהם נאלץ לגייס מחדש כספים לקניית נאמנות הלגיונות מחד ומימון המלחמה בגבולות מאידך.

במקביל עברה הקהילה הנוצרית כמה תקופות של רדיפות, שתחילתן בצו שהוציא הקיסר דקיוס בשנה האחרונה לשלטונו (251), המחייב את כולם להשתתף בטקסים הדתיים הרשמיים. על אף שההוראה בוטלה כעבור מספר חודשים, מתחיל אצל הנוצרים פולחן הקדושים המעונים, שסרבו להשתתף בטקסים. דמויותיהם של אלה מופיעות כעשר שנים לאחר מכן בקאטאקומבות ברומא. רדיפת הנוצרים הגיעה לשיאה בשנים האחרונות של שלטון דיוקליטאנוס ונמשכה ברציפות - במידה שונה של חומרה - עד שניתנו הצווים להפסקתה ע"י גאלריוס במזרח (311) וקונסטאנטיין במערב (312).

הנצרות כדת נרדפת הייתה חייבת לנהל את טקסיה בצנעה מרבית ובודאי שלא יכלה לפנות אל אמנים בעלי שם או

* * * *